

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การวิจัยเรื่อง สภาพและปัญหาการจัดการเรียนการสอนสังคมศึกษา เพื่อพัฒนาจริยธรรมในระดับมัธยมศึกษาตอนต้น ผู้วิจัยได้ศึกษาค้นคว้าเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องเพื่อเป็นกรอบแนวคิดพื้นฐานการศึกษาค้นคว้าการวิจัยในครั้งนี้ โดยผู้วิจัยได้เรียบเรียงนำเสนอตามลำดับดังต่อไปนี้

1. คำจำกัดความของจริยธรรม
2. ความสำคัญในการพัฒนาจริยธรรมที่มีต่อเยาวชนไทย
3. จริยธรรมบุคคล 6 ประการ
  - 3.1 ความซื่อสัตย์
  - 3.2 ความมีวินัย
  - 3.3 ความอดทน
  - 3.4 ความรับผิดชอบ
  - 3.5 การประหยัดคอออม
  - 3.6 ความขยันหมั่นเพียร
4. หลักการการจัดการเรียนการสอนเพื่อพัฒนาจริยธรรม
5. บทบาทของครูพระพุทธศาสนากับการพัฒนาจริยธรรม
6. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง
  - 6.1 งานวิจัยภายในประเทศ
  - 6.2 งานวิจัยต่างประเทศ

1. คำจำกัดความของจริยธรรม

ดวงเดือน พันธุมาวิน และเพ็ญแข ประจันปัจจนึก (2520: 3-5) ให้ความหมายว่า จริยธรรม หมายถึง ลักษณะทางสังคมหลายลักษณะของมนุษย์รวมทั้งพฤติกรรมทางสังคมประเภทต่าง ๆ ด้วย ลักษณะและพฤติกรรมที่เกี่ยวข้องกับจริยธรรม จะมีคุณสมบัติประเภทใดประเภทหนึ่งในสองประเภท คือ เป็นลักษณะที่สังคมต้องการให้มีอยู่ในสมาชิกในสังคมนั้น คือ เป็นพฤติกรรมที่สังคมชมชอบ ให้การสนับสนุน และผู้กระทำส่วนมากเกิดความพอใจว่าการกระทำนั้นเป็นสิ่งที่ถูกต้องเหมาะสม ส่วนอีกประการหนึ่ง คือ ลักษณะที่สังคมไม่ต้องการให้มีอยู่ในสมาชิกในสังคม เป็นการ

กระทำที่สังคมลงโทษ หรือพยายามกำจัดและกระทำพฤติกรรมนั้น ส่วนมากรู้สึกว่าเป็นสิ่งไม่ถูกต้อง ไม่สมควร ฉะนั้นผู้ที่มีจริยธรรมสูง คือ ผู้ที่มีลักษณะและพฤติกรรมประเภทแรกมากและประเภทหลังน้อย

คณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ (2522: 5) ระบุว่า จริยธรรม คือ แนวทางความประพฤติและการปฏิบัติเพื่อบรรลุถึงสภาพชีวิตอันทรงคุณค่าพึงประสงค์

พนัส หันนาคินทร์ (2526: 19) อธิบายว่า จริยธรรมเป็นคุณสมบัติทางความประพฤติ (Conduct) ที่สังคมมุ่งหวังให้สมาชิกของสังคมนั้นปฏิบัติตาม จริยธรรมเกี่ยวข้องกับความต้องการในความประพฤติซึ่งมีความหมายถึงการกระทำอย่างเสรีภายในขอบเขตของมโนธรรม

แสง จันทร์งาม (2522: 218) กล่าวว่า จริยธรรม แยกออกได้เป็น 2 คำ คือ “จริย” คือ “ความประพฤติ” และ “ธรรม” หมายถึงคุณภาพของจิตใจของแต่ละคน ซึ่งตรงกับคำว่า คุณธรรม เมื่อเอาคำทั้ง 2 มารวมกันเข้า เป็นคำ จริยธรรม จึงหมายถึง คุณภาพจิตที่มีอิทธิพลต่อความประพฤติคน

พระธรรมปิฎก (2541: 1-18) ปัจจุบันคือ พระพระหมคุณาภรณ์[ป.อ. ปยุตฺ โต] กล่าวว่า จริยธรรม ก็คือ ศีลธรรม เพียงแต่จริยธรรมเป็นคำใหม่ที่ถูกบัญญัติขึ้น ซึ่งในทางพระพุทธศาสนามีการใช้คำว่า “พรหมจริยะ” (พรหม แปลว่า ประเสริฐ และจริยะ แปลว่า การดำเนินชีวิต) คือ การดำเนินชีวิตที่ประเสริฐ ได้แก่ มรรค มืองค์แปด อันตรงกับหลักของไตรสิกขา ดังนั้นจริยธรรมหรือศีลธรรม จึงประกอบไปด้วย 3 ด้านที่มีความสัมพันธ์กันไม่สามารถแยกออกจากกันได้ คือ 1) ศีล คือเรื่องของพฤติกรรมภายนอกที่สัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม ทั้งทางสังคม และวัตถุประสงค์ของชนชาติ 2) สมานี คือเรื่องของจิตใจ 3) ปัญญา คือ เรื่องของความรู้ความเข้าใจ การมองเห็นเหตุผล คุณค่า ตลอดจนเข้าถึงความจริงของชนชาติ นอกจากนั้นพระธรรมปิฎก (2541: 29) ยังได้อธิบายเพิ่มเติมเกี่ยวกับการสืบต่อของจริยธรรมในสังคม ไว้ว่า เมื่อศีลหรือจริยธรรมบัญญัติขึ้นในสังคม และมีการประพฤติกันในสังคม นั้นจนเป็นวิถีชีวิตทำให้เข้าไปอยู่ในวัฒนธรรม รูปแบบวัฒนธรรมจะหล่อหลอมจริยธรรมไว้ ดังนั้นจริยธรรมของสังคมส่วนใหญ่จะแฝงมา หรือบรรจุรวมอยู่ในวัฒนธรรม ช่วยให้มีการสืบจริยธรรมของสังคม ซึ่งหมายความว่า จริยธรรมนั้นลงไปอยู่ในวิถีชีวิตของสังคม

ก่องแก้ว เจริญอักษร (2542: ม.ป.ป.) ให้ความหมายของจริยธรรมว่า เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการประพฤติปฏิบัติตนในชีวิตประจำวัน เป็นคำสอนส่วนหนึ่งของศาสนา คือ ส่วนที่เป็น “ศีลธรรม” เป็นคำสอนที่มุ่งหวังให้มนุษย์เป็น “พลเมืองดี” ของชาติ

ประกาศรี สืออำไพ (2543: 17) ให้ความหมายว่า จริยธรรม หมายถึง หลักความประพฤติที่ อบรมกิริยา และปลูกฝังลักษณะนิสัยให้อยู่ในครรลองของคุณธรรมหรือศีลธรรม คุณค่าทาง จริยธรรมชี้ให้เห็นความเจริญงอกงามในการดำรงชีวิตอย่างมีระเบียบแบบแผนตามวัฒนธรรมของ บุคคลที่มีลักษณะทางจิตใจที่ดีงาม อยู่ในสภาพแวดล้อมที่โน้มนำให้บุคคลมุ่งกระทำความดี ละเว้น ความชั่ว มีแนวทางความประพฤติอยู่ในเรื่องของความดี ความถูกต้อง ในการปฏิบัติตนเพื่ออยู่ใน สังคมได้อย่างสงบเรียบร้อย และเป็นประโยชน์ต่อผู้อื่น มีคุณธรรมและมโนธรรมที่จะสร้าง ความสัมพันธ์อันดี โดยมีสำนึกที่จะใช้สิทธิและหน้าที่ของตนตามค่านิยมที่พึงประสงค์

ทิสนา แคมมณี (2546: 2) กล่าวว่า จริยธรรมเป็นการแสดงออกทางการประพฤติปฏิบัติซึ่ง สะท้อนคุณธรรมภายในให้เห็นเป็นรูปธรรม

ราชบัณฑิตยสถาน (2546: 291) ให้ความหมายของจริยธรรมว่า เป็นธรรมที่เป็นข้อ ประพฤติปฏิบัติ ศีลธรรม กฎศีลธรรม

จากความหมายของจริยธรรมที่นักการศึกษา นักวิชาการและผู้เชี่ยวชาญด้านจริยธรรมกล่าว ไว้ในข้างต้น สามารถสรุปได้ว่า จริยธรรม คือศีลธรรม ที่เป็นการประพฤติปฏิบัติทั้งทางกาย วาจา และใจ ที่ถูกต้องและดีงาม เป็นประโยชน์ต่อตนเอง ผู้อื่น และสังคม

2. ความสำคัญในการพัฒนาจริยธรรมที่มีต่อเยาวชนไทย

สภาพสังคมไทยในปัจจุบันมีปัญหาต่างๆ มากมาย ซึ่งมีสาเหตุมาจากการขาดศีลธรรม จริยธรรมของสมาชิกในสังคม การแก้ไขปัญหาที่ถูกต้องจึงต้องแก้ไขที่ต้นเหตุ คือ สมาชิกของ สังคม โดยเฉพาะกับเยาวชนคนรุ่นใหม่ ที่เป็นกำลังสำคัญในการพัฒนาประเทศชาติในอนาคต และเป็นช่วงวัยที่พร้อมจะหันเหไปในทิศทางที่ดีและไม่ดีได้โดยง่าย จึงต้องมีการพัฒนาศีลธรรม จริยธรรมให้กับเยาวชนอย่างเร่งด่วน การจัดการศึกษาจึงเข้ามามีบทบาทสำคัญให้เยาวชนเป็น ผู้มีความรู้ทางวิชาการและมีความประพฤติดี เพื่อให้พวกเขาสามารถดำเนินชีวิตไปในทางที่ถูกต้อง ดังปรากฏในพระบรมราโชวาทของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราช มีใจความว่า

“... นอกจากการศึกษาจะสอนให้คนเก่งแล้ว จำเป็นอย่างยิ่งที่จะ อบรมให้ดีพร้อมไปด้วย ประเทศของเราจึงจะได้คนที่มีคุณภาพ พร้อม คือ ทั้งเก่ง ทั้งดี มาเป็นกำลังสำคัญของบ้านเมือง ให้ความเก่ง

เป็นปัจจัยและพลังสำหรับการสร้างสรรค์ ให้ความดีเป็นปัจจัยและพลังประดับประดาของหนูนความเก่งให้เป็นไปในทางที่ถูกที่ควร ที่อำนวยผล เป็นประโยชน์อันพึงประสงค์แต่เพียงฝ่ายเดียว”

(พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ภูมิพลอดุลยเดชมหาราช, 2542: 21)

จากพระบรมราโชวาท แสดงให้เห็นว่า ในการจัดการศึกษานั้น ไม่ควรมุ่งเน้นแต่ทางด้านวิชาการ แต่ต้องพัฒนาศีลธรรม จริยธรรม ไปพร้อมๆกัน นอกจากนี้ยังมีผู้เชี่ยวชาญด้านศีลธรรม จริยธรรมหลายท่านได้ กล่าวถึงความสำคัญของการพัฒนาจริยธรรมให้กับเยาวชนไทย ดังต่อไปนี้

พระพรหมคุณาภรณ์(ป.อ. ปยุตฺ โต) ท่านเป็นบุคคลหนึ่งที่ได้รับการยอมรับว่ามีความเชี่ยวชาญด้านศาสนาและจริยธรรม โดยท่านได้พยายามเน้นย้ำถึงความสำคัญของการพัฒนาจริยธรรมที่มีต่อเยาวชนไทยมาตลอด คือ ตั้งแต่เมื่อครั้งท่านดำรงตำแหน่งเป็นพระราชวรมุนี(2539: 93-94) ซึ่งกล่าวถึงความสำคัญของการพัฒนาจริยธรรมให้กับเยาวชนไทยไว้ว่า สังคมไทยเรานี้ในปัจจุบันมีปัญหามากมายที่จะต้องแก้ไข ในเมื่อเป็นสังคมมีปัญหาที่ต้องแก้ไข เราก็ต้องมีจริยธรรมในการแก้ไขปัญหาเหล่านั้น จริยธรรมประเภทใดจะช่วยในการแก้ไขปัญหาสังคมของเราได้ดี เด็กและเยาวชนคนรุ่นใหม่ก็คือผู้รับผิดชอบในการแก้ไขปัญหาเหล่านี้ เราจะต้องเตรียมให้เขาเป็นผู้พร้อมที่จะแก้ไขปัญหาด้วยการสร้างให้มีจริยธรรมประเภทนั้น และในปีเดียวกันท่านได้ดำรงตำแหน่งเป็น พระธรรมปิฎก(2539: 7-8) โดยท่านได้ชี้ให้เห็นถึงบทบาทของการศึกษามานทางหลักของศาสนากับการพัฒนาจริยธรรมให้กับเยาวชนไว้ว่า องค์กรต่างๆที่รับผิดชอบเกี่ยวกับศาสนาและจริยธรรม ก็จะต้องมีบทบาทในการที่จะเพียรพยายามทำให้มนุษย์ทั้งหลายตระหนักรู้ในความสำคัญและความจำเป็นของศาสนาและจริยธรรม และพยายามที่จะแสดงคุณค่า เผยแผ่ให้คนทั้งหลายยอมรับเอาศาสนาและจริยธรรมไปใช้ประโยชน์หรือที่จะพัฒนาคนให้มีศาสนาและจริยธรรม โดยเฉพาะก็คือ บทบาทในด้านการศึกษา ในการที่ศาสนาและจริยธรรมจะทำบทบาทให้สำเร็จนั้น จุดสำคัญอย่างหนึ่งที่จะต้องให้ความสนใจมาก ก็คือ เรื่องเยาวชนเพราะเราก็ยอมรับกันอยู่แล้วว่าเยาวชนเป็นอนาคตของชาติ เป็นอนาคตของสังคม เด็กในวันนี้ก็คือผู้ใหญ่ในวันข้างหน้า การที่เด็กจะมีคุณภาพนั้น สิ่งหนึ่งที่สำคัญของก็คือ จะต้องมีความดีและจริยธรรม ซึ่งมาจากบ่อเกิดที่สำคัญคือหลักพระศาสนา

ต่อมาในปี พ.ศ. 2540 พระธรรมปิฎก (2540: 46-52) อธิบายเพิ่มเติมถึงความสัมพันธ์ของจริยธรรมกับการศึกษา ที่ต้องมีการสอนจริยศึกษาขึ้นในสถานศึกษาสามารถสรุปได้ว่า จริยศึกษาเป็นตัวจัดการประสานกลมกลืนให้วิชาการต่างๆ เข้ามาเกิดความสมดุลกัน เรียกว่าเป็นตัวบูรณาการวิชาการอื่นๆทั้งหมด จริยศึกษาจึงเป็นวิชาที่ต้องบูรณาการและเป็นจุดยอดในสังคมศึกษา ซึ่งทุกคน

ในสังคมต้องมีเหมือนกัน เพื่อให้สามารถนความรู้ทางวิชาการไปใช้ประโยชน์ได้อย่างถูกต้อง และ พระธรรมปิฎก (อ้างถึงในพรตตถน เพชรวิวรรณ์, 2542: 9) ยังได้แสดงทัศนะถึงความสัมพันธ์ ของจริยธรรมที่สามารถบ่งบอกถึงภายในจิตใจของมนุษย์ไว้ว่า คุณธรรมเป็นคุณสมบัติของจิตใจ คือเป็นสภาพจิตที่ฝังงมที่อยู่ในใจ ส่วนจริยธรรมจะมองในแง่ของการแสดงออกภายนอก พวก พฤติกรรม ซึ่งการตัดสินคุณค่าของจริยธรรมนั้นให้ดูจากสิ่งที่เขาแสดงออกหรือพฤติกรรม หมายถึง ดูจากจริยธรรมซึ่งเป็นเครื่องสื่อแสดงถึงคุณธรรมนั่นเอง

พระเมธีธรรมาภรณ์ (2544: 100) กล่าวถึงความสัมพันธ์ของการพัฒนาจริยธรรมกับ การศึกษาผ่านทางกรจัดเรียนการสอนจริยศึกษาว่า จริยศาสตร์ทำหน้าที่เสนอทฤษฎีแห่งความ ประพฤติ ส่วนจริยธรรมได้ประมวลหลักปฏิบัติที่ควรทำตาม กล่าวอีกนัยหนึ่งจริยศาสตร์เสนอ เหตุผลและหลักการแห่งความดีให้กับระบบจริยธรรม ส่วนจริยธรรมเสนอวิธีการประพฤติปฏิบัติที่ ดี สำหรับปัญหาต่อไปที่ว่าทำอะไรคนเราจึงจะมีจริยธรรมนั้น เป็นกระบวนการจัดกิจกรรมการ เรียนการสอนที่มุ่งปลูกฝังเจตคติหรือคุณธรรมลงในจิตใจของผู้เรียน เพื่อว่าผู้เรียนจะมีความรู้เรื่อง จริยธรรมและยึดหลักจริยธรรมเป็นแนวทางดำเนินชีวิตต่อไป ความรู้ในจริยศาสตร์อาจช่วยให้ ผู้เรียนเข้าใจหลักการของจริยธรรมมากขึ้น แต่จริยธรรมอาจเป็นเพียงความรู้เกี่ยวกับวิธีการดำรงตน เป็นคนดีที่ไว้ผลในทางปฏิบัติ ถ้าจริยศึกษาไม่สามารถสร้างเจตคติและทักษะแก่ผู้เรียนจนนำไปใช้ ปฏิบัติการในชีวิตจริง

นอกจากนี้พระธรรมญาณมุนี (2539: 11-12) ยังได้อธิบายถึงผลที่ได้รับจากการที่บุคคลมี จริยธรรมไว้ว่า จริยธรรมเป็นส่วนสำคัญที่สุดของชีวิตคน ชีวิตคนประกอบด้วย ส่วนสำคัญ 4 ส่วน คือ จริยธรรม อาชีพ หน้าที่ และสังคม ส่วนประกอบทั้ง 4 นี้ จริยธรรมเป็นส่วนสำคัญที่สุด เพราะ เป็นเครื่องสร้างสรรค์ คุ้มครอง และนำทางส่วนประกอบอีก 3 ส่วน จริยธรรมจึงเป็นที่มาแห่ง คุณภาพของคน และเป็นผลที่พึงปรารถนาของการศึกษาและหน้าที่การงานทั้งหลาย

จากเหตุผลข้างต้น สามารถสรุปได้ว่า การพัฒนาจริยธรรมมีความสำคัญและจำเป็นอย่างยิ่ง โดยเฉพะกับเยาวชนไทยในปัจจุบัน สามารถจัดกระบวนการเรียนการสอนผ่านทางจริยศึกษา เพื่อ มุ่งหวังให้ผู้เรียนเกิดคุณธรรมภายในจิตใจ และนำมาปฏิบัติทำให้เกิดพฤติกรรมอันดีงามทั้งทางกาย วาจาและใจ ที่เรียกว่า จริยธรรม และสามารถนำไปใช้เป็นหลักในการดำเนินชีวิตได้ เพื่อให้เยาวชน ไทยเป็นทั้งคนเก่งและคนดี รวมทั้งเป็นการเตรียมความพร้อมให้เยาวชนกลายเป็นผู้ใหญ่ที่มีคุณภาพ สามารถดำเนินชีวิตอยู่ในสังคมได้อย่างมีความสุข ร่วมกันสร้างสรรค์ และพัฒนาประเทศชาติให้ เจริญก้าวหน้าต่อไป

3. จริยธรรมบุคคล 6 ประการ

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ภูมิพลอดุลยเดชมหาราช ทรงพระราชทานพระบรมราโชวาทเกี่ยวกับคุณธรรม 4 ประการ เนื่องในพระราชพิธีบวงสรวงสมเด็จพระบูรพมหากษัตริยาธิราชเจ้า วันจันทร์ที่ 5 เมษายน พุทธศักราช 2525 เรื่องคุณธรรม 4 ประการ เพื่อให้ประชาชนยึดเป็นหลักในการดำเนินชีวิต (สภายวพุทธิกสมาคมแห่งชาติ ในพระบรมราชูปถัมภ์ สมาคมส่งเสริมเอกลักษณ์ของชาติ, 2539: 26) มีใจความว่า

“คุณธรรมที่ทุกคนควรจะศึกษาและน้อมนำมาปฏิบัติ มีอยู่สี่ประการ ประการแรก คือการรักษาความสัตย์ ความจริงใจ ต่อตัวเอง ที่จะประพฤติปฏิบัติแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์และเป็นธรรม ประการที่สองคือ การรู้จักข่มใจตนเอง ฝึกใจตนเองให้ประพฤติปฏิบัติอยู่ในความสัตย์ความดีนั้น ประการที่สาม คือ การอดทน อดกลั้น และอดออม ที่จะไม่ประพฤติกว้างความสัตย์สุจริต ไม่ว่าจะด้วยเหตุประการใด ประการที่สี่ คือ การรู้จักละวางความชั่ว ความทุจริต และรู้จักสละประโยชน์ส่วนน้อยของตนเพื่อประโยชน์ส่วนใหญ่ของบ้านเมือง คุณธรรมสี่ประการนี้ ถ้าแต่ละคนพยายามปลูกฝัง และบำรุงให้เจริญงอกงามขึ้น โดยทั่วกันแล้ว จะช่วยให้ประเทศชาติบังเกิดความสุข ความร่มเย็น และมีโอกาสที่จะปรับปรุงพัฒนาให้มั่นคงก้าวหน้าต่อไปได้ดังประสงค์”

จากพระบรมราโชวาทของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ภูมิพลอดุลยเดชมหาราช แสดงให้เห็นถึงความสำคัญที่บุคคลในสังคมทุกคนต้องมีคุณธรรมประจำใจ โดยเฉพาะคุณธรรม 4 ประการ โดยนำมาปฏิบัติทำให้เกิดพฤติกรรมอันดีงามทั้งทางกาย วาจาและใจ ที่เรียกว่า จริยธรรม และสามารถนำไปใช้เป็นหลักในการดำเนินชีวิตได้ เพื่อให้สามารถดำเนินชีวิตในสังคมได้อย่างมีความสุขและร่วมกันพัฒนาประเทศชาติให้เจริญก้าวหน้าต่อไป

การวิจัยครั้งนี้มุ่งเน้นศึกษาเฉพาะจริยธรรมบุคคล เพราะเป็นจริยธรรมขั้นพื้นฐานที่มีความสำคัญ ซึ่งสร้างความเจริญให้กับตนเอง เป็นรากฐานที่นำไปสู่การประพฤติปฏิบัติที่ดีกับผู้อื่น และสภาพแวดล้อมต่อไป ผู้วิจัยจึงศึกษาและวิเคราะห์จริยธรรมบุคคลจากคุณธรรม 4 ประการ ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ภูมิพลอดุลยเดชมหาราช และเนื่องจากคุณธรรม 4 ประการ สอดคล้องกับหลักธรรมของพระพุทธศาสนาในเรื่องฉราวาสธรรม 4 ผู้วิจัยจึงศึกษาและวิเคราะห์

จริยธรรมบุคคลเพิ่มเติมจากความหมายและองค์ประกอบของฉราวาสธรรม 4 ที่พระพรหมคุณาภรณ์อธิบายไว้เมื่อครั้งดำรงตำแหน่งเป็นพระธรรมปิฎก [ประยูร ชาญ โด] (2545: 113-114) ไว้ว่า
 ฉราวาสธรรม 4 คือ ธรรมสำหรับฉราวาส. ธรรมสำหรับการครองเรือน, หลักการครองชีวิต สำหรับคฤหัสถ์ ประกอบไปด้วย

1. สัจจะ ความจริง ซื่อตรง จริงใจ พุคจริง ทำจริง
  2. ทมะ การฝึกฝน การข่มใจ ฝึกนิสัย ปรับตัว รู้จักควบคุมจิตใจ ฝึกหัดคตินิสัย แก้ไข ข้อบกพร่อง ปรับปรุงตนเองให้เจริญก้าวหน้าด้วยสติปัญญา
  3. ขันติ ความอดทน ตั้งหน้าทำหน้าที่การงานด้วยความขยันหมั่นเพียร เข้มแข็ง ทนทาน ไม่หวั่นไหว มั่นในจุดหมาย ไม่ทอดถอย
  4. จาคะ ความเสียสละ สละกิเลส และความสุขสบาย และผลประโยชน์ส่วนตนได้ ใจกว้างพร้อมที่จะรับฟังความทุกข์ ความคิดเห็น และความต้องการของผู้อื่น พร้อมทั้งจะร่วมมือ ช่วยเหลือเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ไม่คับแคบเห็นแก่ตัวหรือเอาแต่ใจตนเอง
- ในหมวดธรรมนี้ ทมะ ท่านมุ่งเน้นเอาด้านปัญญา ขันติท่านเน้นแก้วิริยะ

นอกจากนี้ ผู้วิจัยยังได้ศึกษาและวิเคราะห์จริยธรรมบุคคลเพิ่มเติมจากปัญหาจริยธรรมในสังคมไทยของพระพรหมคุณาภรณ์เมื่อครั้งดำรงตำแหน่งเป็นพระเทพเวที [ประยูร ชาญ โด] และจริยธรรมบุคคลจากที่กรมวิชาการระบุไว้ ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

พระพรหมคุณาภรณ์ อธิบายถึงปัญหาจริยธรรมที่เกิดขึ้นในสังคมไทยที่ควรเร่งรีบแก้ไข และพัฒนาให้เกิดขึ้นกับสมาชิกในสังคมไทย เมื่อครั้งดำรงตำแหน่งเป็นพระเทพเวที [ประยูร ชาญ โด] (2535: 10-17) สามารถสรุปได้ว่าปัญหาจริยธรรมในสังคมไทยมีดังนี้

1. ปัญหาอาชญากรรม โดยเฉพาะการฆ่าตัวตาย
2. ปัญหาความฟุ้งเฟ้อฟุ่มเฟือย เกิดค่านิยมชอบบริโภค ไม่ชอบผลิต
3. ปัญหาความเห็นแก่ตัว ไม่สนใจผลประโยชน์ของส่วนรวม ไม่รักประเทศชาติ
4. ปัญหาการไม่ทำงานร่วมกันทีม
5. ปัญหาการขาดระเบียบวินัย
6. ปัญหาการขาดความรับผิดชอบ
7. ปัญหาการคอร์รัปชัน
8. ปัญหาอบายมุข

กรมวิชาการ(2545: 212) ระบุขอบข่ายของจริยธรรมบุคคลไว้ว่า จริยธรรมบุคคล (Personal Ethics) มุ่งเน้นให้ผู้เรียนพัฒนาตนเอง โดยให้คิดเป็น ทำเป็น แก้ปัญหาเป็น เช่น ความซื่อสัตย์ ความรับผิดชอบ ความมีระเบียบวินัย และความขยันหมั่นเพียร

ผู้วิจัยได้นำจริยธรรมของทุกท่านที่กล่าวมาข้างต้นมาวิเคราะห์และสามารถสรุปได้ว่า คุณธรรม 4 ประการของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราช ฌราวาสธรรม 4 และปัญหาจริยธรรมในสังคมไทยของพระพรหมคุณาภรณ์ [ประยุทธ์ ปยุตฺโต] และตัวอย่างจริยธรรมบุคคลของกรมวิชาการ มีจริยธรรมหลายด้านที่ตรงกันและเป็นจริยธรรมบุคคลที่มีความสำคัญและจำเป็นต่อการพัฒนาให้กับเยาวชนไทยอย่างเร่งด่วน ได้แก่ ความซื่อสัตย์ ความมีวินัย ความอดทน ความรับผิดชอบ นอกจากนี้ยังพบว่ายังมีจริยธรรมบุคคลเพิ่มเติมที่ควรพัฒนา คือ การประหยัดและอดออม ซึ่งวิเคราะห์มาจากปัญหาจริยธรรมในสังคมไทยของพระพรหมคุณาภรณ์ [ประยุทธ์ ปยุตฺโต] และความขยันหมั่นเพียร ที่ระบุในตัวอย่างจริยธรรมบุคคลของกรมวิชาการ

ดังนั้น การวิจัยในครั้งนี้จึงศึกษาจริยธรรม 6 ประการ ประกอบไปด้วย ความซื่อสัตย์ ความมีวินัย ความอดทน ความรับผิดชอบ การประหยัดและอดออม และความขยันหมั่นเพียร โดยจริยธรรมทั้ง 6 เป็นส่วนหนึ่งของจริยธรรมบุคคล ซึ่งมีความสำคัญและควรปลูกฝังให้เกิดขึ้นในตัวบุคคล เพื่อนำไปสู่การพัฒนาจริยธรรมในด้านอื่น ๆ ต่อไป นักวิชาการและนักการศึกษาหลายท่านได้ให้คำจำกัดความและพฤติกรรมที่บ่งบอกถึงจริยธรรมทั้ง 6 ด้าน ดังต่อไปนี้

3.1 ความซื่อสัตย์

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ภูมิพลอดุลยเดชมหาราช ทรงมีพระบรมราโชวาทพระราชทานเพื่อลงพิมพ์ในหนังสือวันเด็กปีพุทธศักราช 2531 เกี่ยวกับความสำคัญของความซื่อสัตย์ ที่จำเป็นต้องปลูกฝังและพัฒนาให้เกิดขึ้นกับเยาวชน มีใจความว่า

“ความซื่อสัตย์สุจริตเป็นพื้นฐานของความดีทุกอย่าง เด็ก ๆ จึงต้องฝึกฝนอบรมให้เกิดมีขึ้นในตนเอง เพื่อจักได้เติบโตขึ้นเป็นคนดี มีประโยชน์ และมีชีวิตที่สะอาด ที่เจริญมั่นคง”

(พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ภูมิพลอดุลยเดชมหาราช, 2542: 33)

กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ (2541: 60) ระบุว่า ความซื่อสัตย์เป็นจริยธรรมที่เป็นความซื่อตรงต่อตนเอง หน้าที่การงาน คำมั่นสัญญา แบบแผน กฎหมาย และความถูกต้องดีงาม ลักษณะพฤติกรรม ได้แก่

1. ชื่อตรงต่อเวลา
2. ชื่อตรงต่องานของตนเองที่กำหนด
3. ชื่อตรงต่อหน้าที่การงานที่อยู่ในความรับผิดชอบของตน
4. ชื่อตรงต่อคุณธรรมที่ยึดถือปฏิบัติ
5. ชื่อตรงต่อการนัดหมาย
6. ชื่อตรงต่อการให้คำมั่นสัญญา
7. ชื่อตรงต่อทรัพย์สินของผู้อื่น
8. ชื่อตรงต่อหน้าที่การงานของผู้อื่น
9. ชื่อตรงต่อระเบียบแบบแผนประเพณี
10. ชื่อตรงต่อกฎหมายที่เกี่ยวกับสังคม
11. ชื่อตรงต่องานที่ได้รับมอบหมาย
12. ชื่อตรงต่อข้อมูลปัจจุบัน โดยรู้จักจำแนกระหว่างข้อมูลและคำประเมินของผู้อื่นได้เป็นอย่างดี มีความยุติธรรม

ราชบัณฑิตยสถาน (2546: 382) ให้ความหมายของชื่อสัตย์ไว้ว่า ชื่อสัตย์ หมายถึง การประพฤติตรงและจริงใจ ไม่คิดคดทรยศ ไม่คดโกง และไม่หลอกลวง

จากความข้างต้น สรุปได้ว่า ความชื่อสัตย์ หมายถึง การประพฤติปฏิบัติที่ตรงต่อความเป็นจริง และตรงไปตรงมาทั้งทางกาย วาจา ใจ ต่อตนเอง ผู้อื่น หน้าที่การงานและประเทศชาติ มีพฤติกรรมที่แสดงออก ดังนี้

1. ปฏิบัติตามคำพูดและคำมั่นสัญญา
2. ไม่พูดโกหก
3. ไม่คดโกงหรือขโมยของผู้อื่น
4. ไม่ทำผิดกฎหมาย ระเบียบแบบแผนของสังคม
5. ไม่ใช้อำนาจหน้าที่เพื่อประโยชน์ส่วนตัว
6. แจ้งเจ้าหน้าที่เมื่อเห็นผู้อื่นกระทำผิด
7. เอาใจใส่และปฏิบัติหน้าที่อย่างสุจริต
8. ยินดีอย่างจริงใจเมื่อผู้อื่น ใดดี
9. รับผิดชอบต่อการกระทำของตน

3.2 ความมีวินัย

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ภูมิพลอดุลยเดชมหาราช ทรงมีพระบรมราโชวาทในพิธีพระราชทานกระบี่และปริญญาบัตรแก่ผู้สำเร็จการศึกษาจากโรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า โรงเรียนนายเรือ และโรงเรียนนายเรืออากาศ เกี่ยวกับความมีวินัย มีใจความว่า (ชมรมศิษย์กรรมฐาน พุทธสมาคมแห่งประเทศไทย ในพระบรมราชูปถัมภ์ , 2539: 36)

“.....วินัยแท้จริงมีอยู่สองอย่าง อย่างหนึ่งคือ วินัยตามที่ทราบกันและถือกัน อันได้แก่ข้อปฏิบัติที่บัญญัติไว้เป็นกฎหมายหรือระเบียบข้อบังคับต่างๆ การให้ถือปฏิบัติ ให้มีความจริงใจและให้ประพฤติปฏิบัติตามความจริงใจนั้นอย่างมั่นคง มีลักษณะเป็นสังฆาธิฐาน หรือการตั้งสัตย์สัญญาให้แก่ตัว วินัยอย่างนี้จัดเป็นวินัยแท้ เพราะให้ผลจริงและแน่นอนยิ่งกว่าวินัยที่เป็นบทบัญญัติ ทั้งเป็นปัจจัยสำคัญที่เกื้อกูลให้การถือการ ใช้วินัยที่เป็นบทบัญญัตินั้น ได้ผลที่ตรง ถูกต้อง สมบูรณ์เต็มเปี่ยมตามเจตนารมณ์.....”

นอกจากนี้ หน่วยงานของภาครัฐ นักการศึกษาและนักวิชาการ ได้ให้คำนิยามของความมีวินัย ไว้ดังนี้

สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการ (2530: 51-52) ได้ให้ความหมายและกำหนดแนวทางปฏิบัติคำนิยามพื้นฐาน 5 ประการ เกี่ยวกับความมีวินัยไว้ว่า การมีระเบียบวินัยและเคารพกฎหมาย หมายถึง การควบคุมตนเองให้ประพฤติปฏิบัติตนตามกฎหมาย ข้อตกลง ระเบียบแบบแผน และขนบธรรมเนียมประเพณีอันดีงาม เพื่อความสงบสุขในชีวิตของคน และความเป็นระเบียบเรียบร้อยของสังคม มีแนวทางในการปฏิบัติ ดังนี้

1. รักษาความสะอาดของบ้านเรือน ที่อยู่อาศัย และสาธารณสถาน
2. ช่วยกันรักษาและไม่ทำลายสาธารณสมบัติและสิ่งแวดล้อม
3. รู้จักสิทธิและหน้าที่ และละเว้นการใช้สิทธิ
4. รับบริการและให้บริการตามลำดับก่อนหลัง
5. สนับสนุนและส่งเสริมเจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติตามกฎหมาย
6. ไม่แก้ปัญหาโดยวิธีการรุนแรงหรือไม่ชอบด้วยระเบียบวินัยและกฎหมาย
7. มีมารยาทในการจับขี้นานพาหนะ ปฏิบัติตามกฎหมายจราจรและช่วยเหลือรักษาทางสัญจรไปมา

8. ทำหน้าที่พลเมืองดี โดยแจ้งต่อเจ้าหน้าที่ เมื่อรู้เห็นการกระทำผิดระเบียบวินัยและกฎหมาย
9. รับผิดชอบและปฏิบัติตามระเบียบวินัยและกฎหมายในฐานะเจ้าหน้าที่

สมคิด ไชยขันบุญ (2534: 64) กล่าวว่า ความมีระเบียบวินัย คือ ความรู้จักเคารพกฎเกณฑ์ และปฏิบัติตามอยู่ในกฎเกณฑ์ ความมีระเบียบวินัยไม่เฉพาะมีระเบียบวินัยในสังคมเท่านั้น แต่รวมถึงการมีระเบียบวินัยต่อตนเองด้วย ลักษณะของคนที่มีระเบียบวินัย ได้แก่

1. เป็นคนที่แต่งกายสะอาดเรียบร้อย ถูกต้องตามกฎเกณฑ์และกาลเทศะ
2. ทำงานต่าง ๆ สำเร็จ ผลงานออกมามี สดอาดเรียบร้อย ตรงต่อเวลาที่กำหนด
3. เป็นคนตรงเวลา
4. เคารพเชื่อฟังผู้บังคับบัญชา และระเบียบกฎเกณฑ์ของสังคม เป็นผู้ตามที่ดี

ฉันทนา ภาคบงกช และคณะ (2539: 51-52) สำรวจคุณลักษณะทางวินัยที่พึงประสงค์ในสังคมไทย โดยศึกษาจากเอกสารและความคิดเห็นของผู้ทรงคุณวุฒิ สามารถสรุปความหมายของ ความมีวินัยได้ว่าความมีวินัย คือ คุณลักษณะจิตใจและพฤติกรรมที่ช่วยให้บุคคลนั้นสามารถควบคุมตนเอง และปฏิบัติตามระเบียบ กฎ กติกาของสังคม เพื่อประโยชน์สุขของตนเอง และส่วนรวมพฤติกรรมที่บ่งชี้ถึงความมีวินัย ดังต่อไปนี้

1. สนใจใฝ่รู้
2. ควบคุมตนเอง
3. รับผิดชอบต่อ
4. มีเหตุผล
5. ซื่อสัตย์
6. ขยัน
7. ตรงต่อเวลา
8. เชื้อมั่นในตนเอง
9. อุตุน
10. เป็นผู้นำ
11. ความร่วมมือ
12. การรับฟังเคารพความคิดเห็นผู้อื่น
13. การเคารพในสิทธิของผู้อื่น
14. การช่วยเหลือพึ่งพาตนเอง

15. การยอมรับการกระทำของคน
16. การช่วยเหลือผู้อื่นและส่วนรวม
17. การทำตามข้อตกลง
18. ความเชื่อมั่นในตนเองและผู้อื่น
19. การมีวินัยในการเรียนรู้

พระธรรมญาณมุนี (2539: 12) อธิบายว่า วินัยหมายถึง เรื่องที่เป็นกฎข้อบังคับ เป็นระเบียบแบบแผน เป็นกิริยามารยาทที่เรียบร้อยงดงาม เป็นขนบธรรมเนียมที่มีคุณค่า เป็นเครื่องนำชีวิตการทำงานและหน้าที่ไปสู่เป้าหมาย ที่ประสงค์ เป็นเครื่องยึดถือเพื่อความถูกต้องทั้งส่วนบุคคลและหมู่คณะ มีตัวอย่างดังนี้

1. ถือกฎข้อบังคับ คือ ระเบียบแบบแผน
2. มีกิริยามารยาทเรียบร้อย ถูกต้อง งดงาม
3. ถือขนบธรรมเนียมประเพณีที่มีคุณค่า

กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ(2541: 12-13) อธิบายว่า ความมีวินัย คือ คุณลักษณะของจิตใจ และพฤติกรรมที่ช่วยให้บุคคลสามารถควบคุมตนเองและปฏิบัติตนตามระเบียบ กฎ กติกาของสังคม เพื่อประโยชน์สุขของตนเองและของส่วนรวม พฤติกรรมที่บ่งชี้ถึงความมีวินัย

1. สนใจใฝ่รู้
2. ควบคุมตนเอง
3. รับผิดชอบ
4. มีเหตุผล
5. ขยัน
6. ตรงต่อเวลา
7. เชื่อมั่นในตนเอง
8. อดทน
9. เป็นผู้นำ
10. ความร่วมมือ
11. การรับฟัง/เคารพความคิดเห็นผู้อื่น
12. การเคารพสิทธิผู้อื่น
13. การช่วยเหลือพึ่งพาตนเอง
14. การทำตามข้อตกลง

15.ความเชื่อมั่นในตนเองและผู้อื่น

16.การมีวินัยในการเรียนรู้

วิชัย วงษ์ใหญ่ (2543: 30) กล่าวถึงความมีวินัยไว้ว่า ความมีวินัยเป็นคุณลักษณะของบุคคล โดยระบุว่าความมีวินัย คือ คุณลักษณะทางจิตใจและพฤติกรรมที่ช่วยให้บุคคลนั้นสามารถควบคุมตนเอง และปฏิบัติตามกฎระเบียบของสังคม เพื่อประโยชน์สุขของตนเองและส่วนรวม พฤติกรรมบ่งชี้ถึงความมีวินัย ได้แก่ การสนใจใฝ่รู้ การควบคุมตนเอง ความเอื้ออาทร ความรับผิดชอบ ความมีเหตุผล ความซื่อสัตย์ ความขยันและการตั้งเป้าหมายเพื่ออนาคต

ราชบัณฑิตยสถาน (2546: 1077) ให้คำจำกัดความของวินัยไว้ว่า วินัย หมายถึง ระเบียบแบบแผน และข้อบังคับ ข้อปฏิบัติ

เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์ (2547: 112) ให้คำนิยามของการมีระเบียบวินัย ไว้ว่า การมีระเบียบวินัย หมายถึง การมีความสามารถในการวางแผน การจัดการเวลา การจัดการและควบคุมตนเอง ให้ดำเนินการตามแผนงาน ระบบระเบียบ หรือกฎเกณฑ์ต่างๆ ที่กำหนดไว้จนสำเร็จตรงตามเวลาโดยในระดับมัธยมศึกษา ควรมีคุณลักษณะที่แสดงถึงความมีระเบียบวินัย ดังนี้

1. เป็นผู้ริเริ่มในการจัดการเวลา วางแผน และบังคับตนเองให้ทำตามตารางเวลาที่กำหนดขึ้นได้โดยไม่ต้องมี ใครมาควบคุม
2. ยึดถือและปฏิบัติตามกฎระเบียบและกฎหมายในระดับชุมชนและสังคมส่วนรวมเป็นอย่างดี

จากความหมายข้างต้น สามารถสรุปความหมายของความวินัยได้ว่า ความมีวินัย หมายถึง การควบคุมพฤติกรรมของตนให้ปฏิบัติตามกฎระเบียบข้อบังคับ ขนบธรรมเนียมประเพณี และศีลธรรม เพื่อความสงบสุขในชีวิตของตนเองและสังคม มีพฤติกรรมที่แสดงออก ดังนี้

1. สนใจใฝ่รู้
2. ควบคุมตนเอง
3. ตรงต่อเวลา
4. มีความรับผิดชอบ
5. แต่งกายให้ถูกต้องตามกฎเกณฑ์และกาลเทศะ
6. รักษาและไม่ทำลายทรัพย์สินส่วนรวมและสิ่งแวดล้อม
7. ปฏิบัติตามข้อตกลงและกฎระเบียบของสังคม

8. การเคารพในสิทธิและไม่เอาเปรียบผู้อื่น

3.3 ความอดทน

สมคิด ไชยขันบูรณ (2534: 10) กล่าวว่า ความอดทน หมายถึง กำลังทนทาน เป็นอาการที่ไม่หวั่นไหวทั้งทางกายและจิต เมื่อประสบกับเรื่องรุนแรงจากภายนอก สิ่งทีบุคคลพึงอดทนมีอยู่ 4 ประเภท คือ

1. มีความอดทนกับความเปลี่ยนแปลงของธรรมชาติ อันได้แก่ความร้อน หนาว ฝนตก น้ำท่วม ฯลฯ เราเกิดมาท่ามกลางธรรมชาติเหล่านี้ จึงจำเป็นต้องมีความอดทนต่อความวิปริตเปลี่ยนแปลงของธรรมชาติให้ได้
2. มีความอดทนต่อความเหนื่อยยากตรากตรำในการประกอบภารกิจการทำงาน เพื่อให้บรรลุผลสำเร็จในการปฏิบัติหน้าที่ที่ต้องรับผิดชอบเหล่านั้น
3. มีความอดทนต่อทุกขเวทนา อันเกิดจากความเจ็บไข้ จากความเจ็บปวดครวคร่าที่เกิดจากอันตรายบัง เกิดจากการกระทำของผู้อื่นบ้าง หรือแม้แต่ที่เกิดจากโรคภัยไข้เจ็บเป็นต้น ซึ่งบุคคลทุกคนจะต้องมีความอดทนต่อเรื่องเหล่านั้น เพราะไม่มีผู้ใดสามารถจะหลีกเลี่ยงทุกขเวทนาต่าง ๆ ดังกล่าวนี้ได้
4. มีความอดทนต่อความหมิ่นประมาทที่ผู้อื่นกระทำ มีการใส่ร้าย กล่าวคำเสียดสี กล่าวคำหยาบคาย ชักกล่าวหาต่าง ๆ การตำหนินินทาจากผู้อื่น

พระสมชาย ฐานวุฑฺโฒ (2533: 77-81) กล่าวว่า ความอดทน หมายถึง ความเข้มแข็งของจิตใจ ในการที่จะละทิ้งความชั่วกระทำแต่ความดี และทำจิตใจให้ผ่องใสอยู่เสมอ แม้จะกระทบกับสิ่งที่ไม่พึงปรารถนา กล่าวคือ ความลำบากตรากตรำ ความเจ็บไข้ได้ป่วย และความเจ็บใจอันเกิดจากการกระทบกระทั่งกับผู้อื่น หรือแม้จะกระทบกับสิ่งที่พึงปรารถนา กล่าวคือความเขี้ยวของกิเลส อาภี ความโลภ ความโกรธ และความหลงก็ตาม สามารถจำแนกความอดทนได้ 4 ประเภท คือ

1. ความอดทนต่อความลำบากตรากตรำ หมายถึง ความอดทนต่อสภาพธรรมชาติที่ไม่เอื้ออำนวยให้ทำงานได้สะดวก เช่น ไม่ว่าฝนจะตก แดดจะออก อากาศจะหนาว หรือร้อนเพียงใด ก็ยังคงอดทนทำงานต่อไปจนเสร็จ ไม่ล้มเลิกเสียกลางคัน
2. ความอดทนต่อทุกขเวทนา หมายถึง ความอดทนต่อความทุกข์ทรมานซึ่งเกิดจากความไม่สบายกาย อาภี ความปวด ความเมื่อย และความเจ็บไข้ได้ป่วย เป็นต้น
3. ความอดทนต่อการกระทบกระทั่ง หมายถึง ความอดทนต่อความโกรธ ความไม่พอใจ ความขัดใจ หรือความเจ็บใจ เมื่อถูกผู้อื่นล่วงเกินด้วยการกระทำทางกายและวาจา รวมไปถึง

ความอดทนต่อการบีบคั้นจากผู้บังคับบัญชา และผู้ใต้บังคับบัญชา ความอยู่ดีศรีธรรมต่าง ๆ ในสังคม และระบบงานต่าง ๆ ที่ไม่คล่องตัว เป็นต้น

4. ความอดทนต่อความเขี้ยววน หมายถึง ความอดทนต่อความเขี้ยววนของกิเลส กล่าวอีกนัยหนึ่ง คือ ความอดทนต่ออารมณ์อันน่าพิลึกพิลั่น อาทิ ความอดทนที่จะไม่เสพยาเสพติด ไม่น้อยราญรึงบังหลวง ไม่ผิดลูกเมียผู้อื่น เป็นต้น

กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ (2541: 29-30) ให้คำนิยามของความอดทนไว้ว่า อดทน หมายถึง การทำงานหนัก ยากหรืองานที่มีอุปสรรคไม่ย่อท้อจนงานสำเร็จ ไม่แสดงกิริยาท่าทางต่อต้าน โดยมีพฤติกรรมที่แสดงออกได้แก่

- ไม่แสดงอาการเบื่อหน่าย ไม่พูดหรือแสดงกิริยาว่าตนเบื่อหน่ายกับหน้าที่การงานที่กระทำอยู่นั้น
- ไม่ร้องขอความช่วยเหลือ ทำงานต่าง ๆ ด้วยตนเองอย่างเต็มความสามารถ โดยไม่ร้องขอความช่วยเหลือ
- ทนต่อคำวิจารณ์ ไม่ตอบโต้ทั้งวาจาหรือแสดงกิริยาอาการใด ๆ กับเสียงวิพากษ์วิจารณ์ของบุคคลอื่น
- ไม่ละทิ้งงานกลางคัน ทำงานต่าง ๆ อย่างต่อเนื่องจนสามารถทำงานสำเร็จตามวัตถุประสงค์

กองวิจัยการศึกษา กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ (2542: 6) วิเคราะห์ว่า ความอดทนแยกออกได้เป็น 2 ส่วนย่อย คือ

- ก. ความอดทนที่มีต่องานที่ทำ กล่าวคือ ทำงานหนึ่ง ๆ อย่างต่อเนื่องหรือเป็นเวลานาน โดยไม่เบื่อหน่าย ไม่ท้อถอย ไม่ขอให้คนอื่นช่วยหากยังอยู่ในสภาพที่ตนเองยังคงทำได้ โดยจะมีลักษณะของการเน้นหนักไปในทางของการอดทนที่ต้องใช้ความแข็งแรงทางกายเป็นหลัก
- ข. ความอดทนทางจิตหรืออารมณ์ที่มีต่องานที่ทำ ซึ่งเกิดจากการใช้ถ้อยคำทางลบของบุคคลอื่น

ราชบัณฑิตยสถาน (2546: 1,322) ให้คำจำกัดความของอดทนไว้ว่า อดทน หมายถึง บึกบึน ยอมรับสภาพความยากลำบาก

สรุปได้ว่า ความอดทน หมายถึง ความเข้มแข็งทางกาย และจิตใจ ในการทำความดีและทำงานอย่างไม่ย่อท้อต่ออุปสรรคต่างๆ เพื่อให้บรรลุผลสำเร็จ มีพฤติกรรมที่แสดงออกดังนี้

1. ไม่ละทิ้งงานและหน้าที่ของตน
2. เพียรพยายามทำงานให้บรรลุผลสำเร็จ
3. พึ่งพาตนเองก่อนขอความช่วยเหลือจากบุคคลอื่น
4. ไม่ย่อท้อต่อความลำบากและอุปสรรค
5. เมื่อถูกคำหยาบหรือวิพากษ์วิจารณ์ไม่แสดงอาการหรือกิริยา วาจาที่เบื้อหน้า ไม่สุภาพ
6. อดทนไม่เสพลั้งเสพลัด และสิ่งเขี้ยววนต่างๆ

3.4 ความรับผิดชอบ

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ภูมิพลอดุลยเดชมหาราช ทรงมีพระบรมราโชวาท ในพิธีพระราชทานปริญญาบัตรของมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ เมื่อวันที่ 16 กรกฎาคม 2519 เกี่ยวกับความสำคัญและความหมายของความรับผิดชอบ รวมทั้งประโยชน์ของความรับผิดชอบที่ทำให้งานบรรลุผลสำเร็จ ดังต่อไปนี้

“การจะทำงานให้มีประสิทธิผลและให้ดำเนินไปได้โดยราบรื่นนั้น จำเป็นอย่างยิ่งจะต้องทำด้วยความรับผิดชอบอย่างสูง ไม่บิดเบือนข้อเท็จจริง ไม่บิดเบือนจุดประสงค์ที่แท้จริงของงาน สำคัญที่สุด ต้องเข้าใจความหมายของคำว่า “ความรับผิดชอบ” ให้ถูกต้อง ขอให้เข้าใจว่า “รับผิดชอบ” ไม่ใช่การรับโทษ หรือถูกลงโทษ “รับชอบ” ไม่ใช่รับรางวัล หรือรับคำชมเชย การรู้จักรับผิดชอบ หรือยอมรับรู้ว่าอะไรผิดพลาดเสียหาย และเสียหายเพราะอะไร เพียงใดนั้น มีประโยชน์ทำให้บุคคลรู้จักบุคคลรู้จักพิจารณาตนเอง ขอมรับความผิดของตนเองโดยใจจริง เป็นทางที่จะช่วยให้แก้ความผิดได้ และให้รู้ว่าจะต้องปฏิบัติแก้ไขใหม่ ส่วนการรู้จักรับชอบหรือรู้ว่าอะไรถูก อันได้แก่ถูกตามความมุ่งหมายถูกตามหลักวิชา ถูกตามวิธีการนั้น มีประโยชน์ทำให้ทราบแจ้งว่า จะทำให้งานสำเร็จสมบูรณ์ได้อย่างไร จักได้ถือปฏิบัติต่อไป นอกจากนั้น เมื่อเข้าใจความหมายของคำว่า “รับผิดชอบ” ตามนัยดังกล่าวแล้ว ผู้ที่เข้าใจซึ่งในความรับผิดชอบ จะสำนึกตระหนักได้ทันทีว่า ความรับผิดชอบคือหน้าที่ที่ได้รับมอบหมายให้ทำ จะหลีกเลี่ยงละเลยไม่ได้ จึงใคร่ขอให้บัณฑิตศึกษาและสังวรระวังในความรับผิดชอบให้มากที่สุด ผู้ใดมี

ความรับผิดชอบ จะสามารถประกอบการทำงานให้บรรลุผลสำเร็จ
ตามที่มุ่งหมายไว้ ได้อย่างแน่นอน”

(พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราช, 2542: 152)

นอกจากนี้ หน่วยงานต่างๆ ได้ให้คำจำกัดความของความรับผิดชอบ ไว้ดังนี้

สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการ (2530: 26-27) ระบุว่า
ความรับผิดชอบ หมายถึง การมีความสำนึกและการปฏิบัติหน้าที่ของตน ทั้งที่เป็นภารกิจส่วนตัว
ภารกิจที่ได้รับมอบหมาย และภารกิจทางสังคม โดยจะต้องทำงานบรรลุผลสำเร็จไม่หลีกเลี่ยง
ภาระดังกล่าว และยอมรับผลในการกระทำของตน

กองวิจัยการศึกษา กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ (2543: 9) อธิบายว่า ความรับผิดชอบ
หมายถึง ความสนใจ ความตั้งใจที่จะปฏิบัติหน้าที่ด้วยความเพียรพยายาม ละเอียครอบคอบ เพื่อให้
สำเร็จตามเป้าหมาย ยอมรับผลการกระทำของตนทั้งในด้านที่เป็นผลดีและผลเสีย ทั้งพยายาม
ปรับปรุงการปฏิบัติหน้าที่ให้ดียิ่งขึ้น ประกอบด้วย 5 ประเด็นย่อย ดังนี้

1. มีความมุ่งมั่นและทุ่มเทให้กับงานที่ทำงานสำเร็จ พฤติกรรมที่แสดงได้แก่ ทำงานตาม
หน้าที่สำเร็จ ทำงานที่ได้รับมอบหมายสำเร็จ แสดงผลงานปรากฏให้เห็นเด่นชัด
2. มีวิสัยทัศน์ในการพัฒนางาน พฤติกรรมที่แสดงได้แก่ บอกผลงานของการปฏิบัติงาน
ในอนาคตได้
3. ยอมรับผลการกระทำของตน พฤติกรรมที่แสดงได้แก่ รับฟังเหตุผลและข้อวิจารณ์
ของผู้อื่น ปรับปรุงและพัฒนางานตามข้อเสนอแนะ
4. รู้หน้าที่ พฤติกรรมที่แสดงได้แก่ ปฏิบัติหน้าที่ตามข้อตกลงร่วมกันหรือปฏิบัติหน้าที่
ตามที่ได้รับมอบหมาย
5. แสวงหาความรู้ใหม่ที่เกิดประโยชน์ต่อการทำงาน พฤติกรรมที่แสดงได้แก่ เลือก
แหล่งความรู้มาพัฒนางาน

นอกจากนี้กองวิจัยการศึกษา กรมวิชาการ กระทรวงศึกษา (2542: 15) แบ่งประเภทของ
ความรับผิดชอบไว้ 2 ประเภท คือ

1. ความรับผิดชอบต่อตนเอง หมายถึง การขจัดปัญหาทุกชนิดที่ทำให้ตนเองเป็นทุกข์
เช่น การรักษาป้องกันตนเองให้ปลอดภัยจากภัยอันตราย โรคภัยไข้เจ็บ รักษาร่างกายให้แข็งแรง
รวมทั้งรู้จักหน้าที่ของตนเองและปฏิบัติหน้าที่การงานของตนเองให้ลุล่วงไปอย่างมีประสิทธิภาพ
ทันเวลา กำหนด ตรงต่อเวลา

2. ความรับผิดชอบต่อสังคมหรือส่วนรวม หมายถึง รู้จักฐานะหน้าที่ความรับผิดชอบของตนเองที่มีต่อสังคม อันได้แก่ ความรับผิดชอบต่อกครอบครัว โรงเรียน ชุมชน ประเทศชาติ และบุคคลที่เกี่ยวข้อง โดยปฏิบัติอย่างถูกต้องเหมาะสม เกิดประโยชน์แก่สังคมส่วนรวม

จากความหมายที่หน่วยงานภาครัฐต่างๆ ได้ให้ไว้ข้างต้น สามารถสรุปได้ว่า ความรับผิดชอบ หมายถึง การรู้และปฏิบัติหน้าที่ของตนเองที่ได้รับมอบหมายและหน้าที่ที่มีต่อสังคม เพื่อให้บรรลุผลสำเร็จตามเป้าหมาย ขอมรับในผลการกระทำพร้อมพยายามปรับปรุงผลงานให้ดียิ่งขึ้น พฤติกรรมที่แสดงออกถึงความรับผิดชอบมีดังนี้

1. รู้และกระทำหน้าที่เป็นอย่างดีและเต็มความสามารถ
2. มีความเพียรพยายามในการทำหน้าที่ให้บรรลุผลสำเร็จ
3. ทำงานให้เสร็จตามเวลาที่กำหนด
4. ปรับปรุงและพัฒนาผลงานให้ดียิ่งขึ้น
5. ขอมรับผลการกระทำทั้งผลดีและผลเสีย

3.5 การประหยัดและอดออม

สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ (2530: 35-36) ให้ความหมายและแนวทางปฏิบัติในเรื่องการประหยัดอดออม ดังนี้ การประหยัดและอดออม หมายถึง การรู้จักใช้ รู้จักออม ทรัพย์สิน เวลา ทรัพยากรทั้งส่วนบุคคลและสังคม ตามความจำเป็นให้เกิดประโยชน์และคุ้มค่าที่สุด รวมทั้งการรู้จักดำรงชีวิตให้เหมาะสมกับสภาพฐานะความเป็นอยู่ส่วนบุคคลและสังคม มีแนวทางปฏิบัติดังต่อไปนี้

1. มีความเป็นอยู่อย่างเรียบง่าย
2. มีความพอดีในการบริโภคและละเว้นการฟุ้งเฟ้อที่เกินความสามารถ
3. ใช้ทรัพยากรและเวลาให้เป็นประโยชน์มากที่สุด
4. คำนึงถึงฐานะและเศรษฐกิจ คิดก่อนจ่ายใช้เท่าที่จำเป็น
5. ไม่ใช้จ่ายสุรุ่ยสุร่ายฟุ่มเฟือย หรือตระหนี่ถี่เหนียวเกินไป
6. จัดงานและพิธีต่าง ๆ โดยใช้จ่ายเท่าที่จำเป็น
7. เพิ่มพูนทรัพย์ด้วยการเก็บและนำไปทำให้เกิดประโยชน์
8. รู้จักใช้ ดูแลรักษาและบูรณะทรัพย์ทั้งของตนและของส่วนรวม
9. วางแผนการใช้จ่ายให้รอบคอบมีสัดส่วนและออมไว้บ้างตามสมควร

สมคิด ไชยยันบุรณ์ (2534: 60) กล่าวว่า การประหยัด หมายถึง การใช้จ่ายอย่างมีขอบเขต และระมัดระวัง ไม่สุรุ่ยสุร่าย และการใช้จ่ายในทางที่จำเป็นเท่านั้น ซึ่งอาจมีความหมายคล้ายคลึงกับคำว่ามัชยัสถ์ การประหยัดนี้ยังรวมไปถึง การรู้จักเก็บหอมรอมริบ เพื่อไว้ใช้ในโอกาสที่จำเป็น ลักษณะของการประหยัด ได้แก่

1. รู้จักใช้จ่ายทรัพย์
2. รู้จักใช้เวลาให้คุ้มค่า
3. รู้จักใช้ชีวิตเพื่อให้มีชีวิตยืนยาว ปราศจากโรคภัยไข้เจ็บและอุบัติเหตุทั้งปวง
4. รู้จักใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างมีคุณค่า

กองวิจัยการศึกษา กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ (2543: 8) ระบุว่า การประหยัดและอดออมหมายถึงการใช้ทรัพยากรอย่างคุ้มค่า และมีการวางแผนการใช้จ่ายอย่างมีประสิทธิภาพ ประกอบด้วย 4 ประเด็นย่อย คือ

1. วางแผนเบิกจ่าย พฤติกรรมที่แสดงได้แก่ จัดทำบัญชีรายรับ-รายจ่ายเงิน วัสดุอุปกรณ์ที่ใช้ในการทำงาน
2. ดัดแปลงของเหลือใช้ให้เกิดประโยชน์ พฤติกรรมที่แสดงได้แก่ ดัดแปลงของเหลือใช้ที่มี เพื่อให้สามารถนำกลับมาใช้ให้เกิดประโยชน์ได้อีก
3. ไม่ฟุ่มเฟือย ไม่ทิ้งขว้าง พฤติกรรมที่แสดงได้แก่ นำสิ่งที่มีอยู่ไปใช้เท่าที่จำเป็นให้เกิดประโยชน์ในทุก ๆ ส่วน และไม่ทิ้งขว้างไปโดยเปล่าประโยชน์
4. ดูแลรักษาให้คงสภาพ พฤติกรรมที่แสดงได้แก่ ดูแลรักษาสິงของเครื่องใช้ที่มีอยู่ให้คงสภาพสมบูรณ์ เพื่อการใช้งานที่ยาวนาน

ราชบัณฑิตยสถาน (2546: 667, 1322) ให้ความหมายของการประหยัดไว้ว่า หมายถึง ยับยั้งระมัดระวัง เช่น ประหยัดปาก ประหยัดคำ ใช้จ่ายแต่พอควรแก่ฐานะ และอดออม หมายถึง ประหยัด กระหมัด กระหม่อม อดมอด

สรุปได้ว่า การประหยัดและอดออม หมายถึง การรู้จักใช้และออมทรัพย์สิ้น เวลา ทรัพยากร ทั้งส่วนตนและสังคม ให้คุ้มค่าและเกิดประโยชน์สูงสุด มีพฤติกรรมที่แสดงออก ดังนี้

1. มีการวางแผนการใช้จ่าย
2. ใช้เวลาให้เป็นประโยชน์
3. รู้จักรักษาทรัพย์ที่มีอยู่ พร้อมหาเพิ่มเติม
4. ใช้จ่ายทรัพย์ให้พอเหมาะแก่รายได้

5. ดูแลรักษาและซ่อมแซมสิ่งของเครื่องใช้ให้ใช้งานได้อยู่เสมอ
6. ใช้ทรัพยากรให้คุ้มค่าและช่วยกันประหยัดไฟฟ้าและน้ำประปา
7. คัดแปลงสิ่งของเหลือใช้ให้สามารถนำมาใช้ให้เกิดประโยชน์

3.6 และความขยันหมั่นเพียร

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ภูมิพลอดุลยเดชมหาราช ทรงมีพระบรมราโชวาทพระราชทานแก่คณะอาจารย์ ครู และนักเรียน โรงเรียนวังไกลกังวล เมื่อวันที่ 31 พฤษภาคม 2517 มีเนื้อความตอนหนึ่งเกี่ยวกับที่แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของความขยันหมั่นเพียร เพื่อให้การเรียนและการทำงาน ประสบความสำเร็จ ดังนี้

“การจะเล่าเรียนหรือทำการใด ๆ ให้สำเร็จได้ด้วยดีโดยตลอดนั้น ขึ้นอยู่กับความตั้งใจจริงเป็นใหญ่ เพราะความตั้งใจจริงนี้ เป็นเครื่องมือ สำคัญที่จะช่วยกำจัดความเกียจคร้าน ความอ่อนแอ และความท้อถอย ได้อย่างดียิ่ง จะปลูกฝังความเอาใจใส่ ความขยันหมั่นเพียร และความเข้มแข็ง ให้เกิดเป็นนิสัย และนิสัยที่ดีที่ปลูกไว้แต่เยาว์วัย จะเป็นคุณสมบัติติดตัวไปในวันข้างหน้า จะช่วยพาตัวให้อาจสามารถเอาชนะอุปสรรคและปัญหาต่างๆ ได้โดยตลอด และประสบความสำเร็จความเจริญรุ่งเรืองต่อไปในชีวิต”

(พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราช, 2542: 38)

สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการ (2530 : 26) ให้คำจำกัดความของขยันหมั่นเพียรว่า ขยันหมั่นเพียร หมายถึง ความมีมานะพยายามในการประกอบงานที่สุจริตด้วยความขยันขันแข็ง อดทน เอาใจใส่อยู่เป็นนิจและเสมอต้นเสมอปลาย โดยใช้สติปัญญาเพื่อให้งานที่ทำบรรลุผลสำเร็จภายในเวลาอันสั้น และได้รับผลดีสูงสุด นอกจากนั้นยังรู้จักใช้เกิดประโยชน์อีกด้วย

สมคิด ไชยชนะบุรณ์ (2534: 56) กล่าวว่า ความขยันหมั่นเพียร คือ การทำงานอย่างต่อเนื่องไม่หยุดยั้ง ไม่อยู่นิ่งเฉย เอาใจใส่ในการทำงานนั้น และพยายามทำงานนั้นให้ดีที่สุด แม้ว่าจะประสบกับอุปสรรคใดก็ไม่ย่อท้อ ยังคงที่จะทำงานให้ประสบผลสำเร็จต่อไป ลักษณะของความขยันหมั่นเพียรมีดังนี้

1. มีความกระตือรือร้นในการทำงาน เพื่อให้งานนั้นประสบผลสำเร็จ

2. มีความอดทน ไม่ย่อท้อต่ออุปสรรคที่เกิดขึ้น
3. ไม่อยู่นิ่งเฉย เมื่อว่างก็จะหากิจกรรมที่เกิดประโยชน์ทำตลอดเวลา
4. จะไม่ขึ้นอยู่กับเวลา สถานที่ และไม่เจาะจงชนิดของงานที่จะทำ คือ เมื่อเราจะขยัน เมื่อเราอยู่ที่ใด ถ้าใจเราอยากทำเราข้อมสามารถทำได้
5. ใฝ่ความรู้ยู่ตลอดเวลา
6. รับผิดชอบทั้งต่อตนเองและสังคม

ประภาศรี สีหอำไพ (2543: 65-66) กล่าวว่า ความขยันหมั่นเพียร หมายถึง ความพยายามในการปฏิบัติสิ่งใดสิ่งหนึ่งอย่างสม่ำเสมอ ไม่ทอดอ่ย มุ่งให้งานสำเร็จลุล่วง ตั้งใจแรงกล้า มีความอดทน มีสมาธิ มีแรงจูงใจ มีเป้าหมายเพื่อความเจริญก้าวหน้า อดทนต่อความยากลำบากอย่างไม่ลดละความอดทนพยายาม พฤติกรรมที่แสดงได้แก่

1. ขยันในการทำงาน
2. ปฏิบัติงานที่ได้รับมอบหมายให้สำเร็จตามจุดประสงค์ที่กำหนดไว้
3. มีความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ และหมั่นมานะพยายามกระทำเพื่อความสำเร็จตามความคิด
4. ไม่ผลัดวันประกันพรุ่ง
5. ไม่ทิ้งหน้าที่รับผิดชอบไปกลางคัน
6. ทำงานจนเสร็จ
7. อดทนต่ออุปสรรค

กองวิจัยการศึกษา กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ (2542: 4-5) ให้ความหมายของคำว่า ขยัน ไว้ว่าขยัน หมายถึง ความตั้งใจและกระตือรือร้น มุ่งมั่นในการทำงานโดยไม่ผลัดวันประกันพรุ่ง โดยมีพฤติกรรมที่แสดงออก ได้แก่

- ตอรับการทำงาน พุด หรือแสดงกิริยาท่าทางว่ายอมรับ เต็มใจพึงพอใจที่จะทำงานตามที่ได้รับมอบหมาย
- อาสาทำงาน พุด หรือแสดงกิริยาท่าทางว่าต้องการจะทำงานหนึ่งงานใด แม้จะไม่ใช่งานที่ได้รับมอบหมายโดยตรง
- ทำทันที ไม่ผลัดวันประกันพรุ่ง ลงมือทำงานทันที โดยไม่ปล่อยให้วันเวลาผ่านไปอย่างไรประโยชน์
- ทำงานอย่างต่อเนื่อง ทำงานที่ได้เริ่มต้นไว้แล้วอย่างต่อเนื่องและสำเร็จ ตามเป้าหมาย

สรุปได้ว่า ความขยันหมั่นเพียร หมายถึง ความพยายามในการประกอบกิจการอย่างเอาใจใส่ ขยันขันแข็ง ไม่ทอดทิ้ง อดทนเพื่อให้งานที่ทำบรรลุผลสำเร็จ มีพฤติกรรมแสดงออก ดังนี้

1. กระตือรือร้นในการทำงานและการเรียน
2. ขวนขวายหาความรู้เพิ่มเติม
3. มีความอดทนและไม่ย่อท้อต่ออุปสรรค
4. ทำงานตามที่ได้รับมอบหมายให้สำเร็จ
5. ไม่ผัดวันประกันพรุ่ง

4. หลักการการจัดการเรียนการสอนเพื่อพัฒนาจริยธรรม

สังคมไทยอาศัยพระพุทธศาสนาเป็นแหล่งคำสอนจริยธรรม และได้ยอมรับระบบจริยธรรมตามหลักพระพุทธศาสนาเป็นมาตรฐานที่ยึดถือปฏิบัติตลอดมา (พระเทพเวที, 2533: 77) การเรียนการสอนพระพุทธศาสนาจึงเป็นการพัฒนาจริยธรรมที่สำคัญในการปลูกฝังและพัฒนาพฤติกรรมที่ดีงามให้กับเยาวชนของชาติ ในการจัดการเรียนการสอนเพื่อพัฒนาจริยธรรมต้องอาศัยทฤษฎีและแนวความคิดการพัฒนาจริยธรรม รวมทั้งรูปแบบและวิธีการสอนวิชาพระพุทธศาสนาเพื่อให้ผู้เรียนมีความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้อง กระทั่งสามารถนำไปประพฤติปฏิบัติได้จริงในชีวิตประจำวัน

นักการศึกษาและนักวิชาการหลายท่านได้นำเสนอหลักการการจัดการเรียนการสอนเพื่อพัฒนาจริยธรรม เพื่อให้ครูสามารถนำไปใช้ในการจัดการเรียนการสอนได้อย่างมีประสิทธิภาพ ดังต่อไปนี้

พระราชวรมนี [ประยูรค์ ปยุตฺโต] (2533: 87) ปัจจุบันคือ พระพรหมคุณาภรณ์ เสนอแนะทางในการสอนจริยธรรมไว้ว่า การพัฒนาจริยธรรมควรจะมีทั้งสองด้าน คือ ทั้งภาคทฤษฎีและปฏิบัติ

นอกจากนี้ ในการพัฒนาจริยธรรม ยังสามารถนำพุทธวิธีในการสอนของพระพุทธเจ้ามาใช้ได้ดังที่เมื่อครั้งพระพรหมคุณาภรณ์ดำรงตำแหน่งเป็นพระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต] (2544: 43-68) สรุปถึงวิธีสอนและกลวิธี อูบายการสอน ของพระพุทธ ไว้ดังต่อไปนี้

1. วิธีสอนแบบต่างๆ
  - 1.1 แบบสากัจฉา หรือสนทนา
  - 1.2 แบบบรรยาย
  - 1.3 แบบตอบปัญหา

1.4 แบบวางกฎข้อบังคับ

2. กลวิธีและอุปมาประกอบการสอน

2.1 การยกอุทาหรณ์ และการเล่านิทานประกอบ ช่วยให้เข้าใจได้ง่ายและชัดเจน จำแม่นยำ เห็นจริงและเกิดความเพลิดเพลิน ทำให้การเรียนการสอนมีรสยิ่งขึ้น

2.2 การเปรียบเทียบด้วยข้ออุปมา คำอุปมาช่วยให้เรื่องที่ลึกซึ้งเข้าใจยากปรากฏความหมายเด่นชัดออกมา และเข้าใจง่ายขึ้น โดยเฉพาะมักใช้ในการอธิบายสิ่งที่เป็นนามธรรม เปรียบให้เห็นชัดด้วยสิ่งที่เป็นรูปธรรม หรือเปรียบเรื่องที่เป็นรูปธรรมด้วยข้ออุปมาแบบรูปธรรม

2.3 การใช้อุปกรณ์การสอน ในสมัยพุทธกาล ไม่มีอุปกรณ์การสอนที่จัดไว้เพื่อการสอน โดยเฉพาะเหมือนสมัยปัจจุบัน แต่พระพุทธเจ้าทรงใช้อุปกรณ์การสอน โดยทรงใช้เครื่องมือที่มีอยู่

2.4 การทำเป็นตัวอย่าง วิธีสอนที่ดีที่สุดอย่างหนึ่ง เป็นการสาธิตให้ดู

2.5 การเล่นภาษา เล่นคำ และใช้คำในความหมายใหม่ เป็นเรื่องของความสามารถในการใช้ภาษาผสมกับปฏิภาณ ของผู้สอน

2.6 อุปมาเลือก คนและการปฏิบัติราชบุคคล

2.7 การรู้จักจังหวะและโอกาส ผู้สอนต้องรู้จักใช้จังหวะและโอกาสให้เป็นประโยชน์ เมื่อยังไม่ถึงจังหวะ ไม่เป็นโอกาส เช่น ผู้เรียนยังไม่พร้อม ก็ต้องมีความอดทน แต่เมื่อถึงจังหวะ หรือโอกาสก็ต้องมีความฉับไวที่จะจับมาใช้ให้เป็นประโยชน์ ไม่ปล่อยให้ผ่านเลยไปเสียเปล่า

2.8 ความยืดหยุ่นในการใช้วิธีการ เพื่อให้เหมาะกับเนื้อหา ตัวผู้เรียนและสถานที่

2.9 การลงโทษและให้รางวัล การสอนโดยไม่ต้องลงโทษ เป็นการแสดงความสามารถของผู้สอน ในระดับสามัญ สำหรับผู้สอนทั่วไป อาจต้องคำนึงว่า การลงโทษควรมีหรือไม่ แต่ไหน และอย่างไร แต่ผู้สอนที่สอนได้สำเร็จโดยไม่ต้องลงโทษเลย ย่อมเชื่อว่าเป็นผู้มีความสามารถในการสอนมากที่สุด

2.10 กลวิธีแก้ปัญหาเฉพาะหน้า การแก้ปัญหาเฉพาะหน้าในแต่ละครั้งจะแตกต่างกันไป จึงต้องอาศัยปฏิภาณของผู้สอน คือ ความสามารถในการประยุกต์หลัก วิธีการ และกลวิธีต่างๆ มาใช้ให้เหมาะสม

กระทรวงศึกษาธิการ กรมวิชาการ (2535: 20-25) กล่าวถึง แนวทางการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนในวิชาพระพุทธศาสนา ในระดับมัธยมศึกษาตอนต้น ไว้ดังนี้

1. การสร้างศรัทธา การสอนวิชาพระพุทธศาสนาแก่นักเรียนวัยรุ่น จะดำเนินกิจกรรมได้ราบรื่นถ้าเริ่มต้นการเรียนการสอนด้วยวิธีการสร้างศรัทธา โดยมีแนวทางปฏิบัติดังต่อไปนี้

1.1 บุคลิกภาพครู ครูต้องเป็นกัลยาณมิตรที่คอยชี้แนะและช่วยเหลือศิษย์อยู่เสมอ บุคลิกภาพที่ดีของครู มีดังนี้

- (1) บุคลิกภาพทางกาย มีความสะอาด แจ่มใส สงบ และสำรวม
- (2) เป็นผู้มีสุขภาพจิตดี กล่าวคือมีจิตใจเป็นอิสระ ไม่ตกเป็นทาสของคัมภีร์และอามิส เพราะผู้ที่มีจิตใจอิสระ ปลอดโปร่งจากปัญหาเท่านั้นที่จะชี้แนะและช่วยเหลือผู้อื่นได้
- (3) มีความมั่นใจในตนเอง เนื่องจากเป็นผู้ที่รู้จริงและปฏิบัติจริงในสิ่งที่สอนผู้อื่น ครูที่ดี จึงเป็นผู้มีความเรียบง่าย ไม่มีปมเค้นหรือปมค้อยในการที่จะต้องมาสอนวิชาพระพุทธศาสนา

1.2 การสร้างความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างครูกับศิษย์ และระหว่างเพื่อนนักเรียนด้วยกัน ครูสามารถทำได้ตั้งแต่เดินเข้าห้องด้วยสีหน้ายิ้มแย้มแจ่มใส เริ่มต้นบทเรียนด้วยการทักทายนักเรียน แสดงความสนใจรับฟังและเปิดโอกาสให้นักเรียนแสดงความคิดเห็น จะส่งผลให้เกิดความสัมพันธ์อันดีระหว่างครูกับศิษย์ ส่วนการสร้างความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างเพื่อนนักเรียนด้วยกัน ครูควรจะจัดกิจกรรมที่เปิดโอกาสให้นักเรียนมีส่วนร่วม ทำงานร่วมกัน

1.3 การจัดเสนอสิ่งเร้าและจุดใจ ได้แก่

- (1) ธรรมชาติและปรากฏการณ์ธรรมชาติที่นักเรียนได้พบเห็นทุกวัน
- (2) ข่าวและเหตุการณ์
- (3) การใช้สื่อและวิธีการจัดเสนอสื่อต่าง ๆ เช่น การจัดป้ายนิเทศ จัดนิทรรศการ การใช้เพลง คนตรี เกม นิทาน กรณีปัญหา กรณีตัวอย่าง สถานการณ์จำลอง วัสดุทัศน ภาพเคลื่อนไหว คอมพิวเตอร์ แดบบันทึกเรื่อง
- (4) การจัดกิจกรรมให้นักเรียนตรวจสอบความรู้ ความคิดของตนเองและได้ทราบผลทันที เช่น คำวิจารณ์อย่างมีเหตุผล คำชมเชย การให้รางวัล การประกาศเกียรติคุณ

2. การจัดบรรยากาศและสิ่งแวดล้อม เป็นองค์ประกอบที่ทำให้การเรียนเป็นกิจกรรมที่น่าสนใจและบรรลุวัตถุประสงค์โดยครูที่สอนวิชาพระพุทธศาสนาจึงควรเลือกบรรยากาศและสิ่งแวดล้อมให้เหมาะกับระดับชั้นเรียน เหมาะกับวัยและความสนใจใคร่รู้ของผู้เรียน เหมาะกับบทเรียนที่สอนและวิธีการ-กิจกรรมการเรียนการสอน ซึ่งสามารถทำได้โดย

2.1 การจัดโต๊ะเรียนใหม่

2.2 ถ้าโรงเรียนมีห้องประชุม ห้องจริยศึกษา ครูอาจพานักเรียนไปเพื่อความสะดวกในการใช้สื่อและการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนที่ต้องการให้นักเรียนได้แลกเปลี่ยนความคิดเห็น หรือมีส่วนร่วม

2.3 ถ้าสถานที่อำนวย ครูอาจพานักเรียนไปนั่งเรียนที่สนามได้ร่วมได้ ที่มีความสงบเพียงพอ

2.4 ถ้าโรงเรียนอยู่ใกล้วัดและมีโบสถ์วิหารที่กว้างพอ ครูควรพานักเรียนไป เพราะวัดและพระสงฆ์เป็นแหล่งวิทยาการที่ดี

3. การจัดการเรียนการสอนที่เน้นกระบวนการ การจัดกิจกรรมการเรียนการสอนวิชาพระพุทธศาสนามีลักษณะเช่นเดียวกับกิจกรรมการเรียนการสอนของวิชาอื่น ๆ กล่าวคือ

- 3.1 พัฒนานักเรียนทั้งกาย วาจา ใจ
- 3.2 ปลูกเร้าให้นักเรียนมีส่วนร่วมและแสดงออก
- 3.3 ให้โอกาสและเห็นความสำคัญของนักเรียนทุกคน
- 3.4 ฝึกฝนวิธีการแสวงหาความรู้และวิธีการแก้ปัญหา
- 3.5 จัดสถานการณ์ให้นักเรียนได้ฝึกวิเคราะห์
- 3.6 สร้างบรรยากาศที่รื่นรมย์
- 3.7 มีการจัดกิจกรรมอย่างหลากหลาย

ตัวอย่างกิจกรรมการเรียนการสอนในวิชาพระพุทธศาสนา คือ การบรรยาย การอธิบาย การตั้งปัญหา การศึกษาค้นคว้ารายงาน การอภิปราย การโต้วาที การสัมภาษณ์ การสังเกต การเล่าประสบการณ์ การเขียนแสดงความคิด การแสดงละคร บทบาทสมมติ สถานการณ์จำลอง กรณีตัวอย่าง การเรียนจากข่าวและเหตุการณ์ การใช้สื่อประกอบ เช่น หุ่น นิทาน เพลง เกม นอกจากนี้ยังมีกิจกรรมการเรียนการสอนที่นำแนวพุทธวิธีสอนมาใช้โดยจัดขั้นตอนกิจกรรมอย่างเป็นระบบ เช่น วิธีการสอนโดยการสร้างศรัทธา วิธีการสอนแบบธรรมกัจฉา วิธีการสอนแบบปูลงลา-วิสังขนา วิธีการฝึกสมาธิ และวิธีการปฏิบัติตามประเพณีพิธีกรรมที่ถูกต้อง

อำไพ สุจริตกุล (2538: 25-28) กล่าวว่า วิธีสอนคุณธรรมจะต้องเป็นการสอนที่ทำให้เกิดการเรียนรู้รวดเร็วและถาวร กระบวนการเรียนการสอนมีชีวิตชีวา ก่อให้เกิดมโนธรรมแก่ผู้เรียนและส่งผลให้เกิดพฤติกรรมอันพึงประสงค์ และทักษะการคิดต่าง ๆ เช่น การศึกษาจากกรณีตัวอย่าง สถานการณ์จำลอง บทบาทสมมติ การแสดงละคร การเล่านิทาน และการใช้เพลงและเกมประกอบในกิจกรรมการเรียนการสอน

อุทัยชัย คุณูปการ (2539: 71-96) เสนอกิจกรรมการเรียนการสอนเพื่อพัฒนาจริยธรรมสรุปได้ดังนี้

ก. กิจกรรมในหลักสูตร หรือกิจกรรมในห้องเรียน ได้แก่

1. กิจกรรมที่เกี่ยวกับการฟัง เช่น ฟังคำอธิบายของครู ฟังคำถามขณะมีการเรียน ฟังข่าวเรื่องราว นิทาน ฟังการอภิปราย

2. กิจกรรมที่เกี่ยวกับการพูด เช่น การสนทนาซักถาม ตอบคำถาม อธิบาย ยกตัวอย่าง เล่าข่าวหรือเรื่องราว อภิปรายแสดงความคิดเห็น เสนอเหตุผล วิจารณ์ รายงานผลการค้นคว้า
  3. กิจกรรมที่เกี่ยวกับการอ่าน เช่น อ่านบทความ ข้อความ อ่านหนังสือพิมพ์ วารสาร เอกสาร อ่านหนังสือแบบเรียน หนังสืออ่านประกอบ หนังสืออ้างอิง อ่านป้ายนิเทศ
  4. กิจกรรมที่เกี่ยวกับการเขียน เช่น การจดบันทึก เขียนเรียงความ รายงานการค้นคว้า โครงการ เขียนสรุป
  5. กิจกรรมที่เกี่ยวกับสาธิต เช่น ให้นักเรียนทำให้อุณหภูมิโดยครุคอยช่วยแนะนำ ครูทำให้อุณหภูมิเป็นตัวอย่างแล้วให้นักเรียนทำตาม เชิญวิทยากรมาทำให้อุณหภูมิ
  6. กิจกรรมที่เกี่ยวกับการอบรมมารยาทและฝึกหัดนิสัย เช่น การแสดงความเคารพ การรับของจากผู้ใหญ่ การใช้วาจาสุภาพ ไพเราะ การรู้จักสัมมาคารวะ
  7. กิจกรรมที่เกี่ยวกับการสำรวจ ค้นคว้า เช่น สำรวจบริเวณโรงเรียน ชุมชน ศึกษานอกสถานที่ สัมภาษณ์วิทยากร
  8. กิจกรรมที่เกี่ยวกับบทบาทสมมติ เช่น การแสดงละคร การจำลองสถานการณ์แสดง
  9. กิจกรรมที่เกี่ยวกับรูปภาพต่าง ๆ เช่น การรวบรวมภาพบุคคลสำคัญ สถานที่ เหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ ภาพขนบธรรมเนียมประเพณี และวัฒนธรรม
  10. กิจกรรมที่เกี่ยวกับการตกแต่งห้องเรียน การจัดป้ายนิเทศ เช่น วันสำคัญของชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ และวันสำคัญของโลก
  11. กิจกรรมที่เกี่ยวกับการสะสม เช่น การทำสมุดภาพ ข่าว
  12. กิจกรรมที่เกี่ยวกับศิลปะ เช่น การวาดภาพ การประดิษฐ์
  13. กิจกรรมเกี่ยวกับแผนที่ เช่น แผนที่ห้องเรียน แผนที่โรงเรียน การทำแผนที่โครงร่าง
- ข. กิจกรรมเสริมหลักสูตร ได้แก่
1. กิจกรรมที่เกี่ยวกับบริการสังคม เช่น การบำเพ็ญประโยชน์ การรณรงค์
  2. กิจกรรมที่เกี่ยวกับการกีฬา เช่น การเล่นเกม
  3. กิจกรรมเกี่ยวกับบทเรียน เช่น แสดงละคร ค้นคว้า ใ้คว้าที่ จัดนิทรรศการ ป้ายนิเทศ
  4. กิจกรรมเกี่ยวกับความรู้รอบตัว เช่น การศึกษานอกสถานที่ การดูภาพยนตร์ การฟังปาฐกถา อภิปราย
  5. กิจกรรมที่เกี่ยวกับสิ่งที่น่าสนใจ เช่น การติดตามข่าวและเหตุการณ์ทางวิทยุโทรทัศน์ หนังสือพิมพ์ การชมนิทรรศการนอกสถานที่
  6. กิจกรรมเบ็ดเตล็ด เช่น การประกวดแต่งคำขวัญ การประกวดมารยาท การแข่งขันตอบปัญหา การติดต่อกับผู้อื่น ๆ การประกวดวาดภาพ

พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) (อ้างถึงในสุนน อมรวิวัฒน์, 2542: 297-298) เสนอแนวการสอนพระพุทธศาสนา ไว้ดังนี้

1. สอนในลักษณะอบรมเนื้อหามากกว่าเนื้อความรู้
2. สอนธรรมะ 80 เปอร์เซ็นต์ อบรมเรื่องประวัติและอื่น ๆ ร่วมกัน 20 เปอร์เซ็นต์
3. สอนเมื่อออกนอกสถานที่ การศึกษาจากธรรมชาติและสิ่งที่มนุษย์สร้างสรรค์ขึ้น
4. สอนเป็นชั่วโมงเรียนเฉพาะ
5. สอนให้เหมาะแก่วัยและระดับชั้น
6. อบรมในพิธีกรรมทางศาสนาในสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ การฝึกจิต
7. สอนในชีวิตประจำวันให้มี “ความเป็นอยู่ที่ถูกต้อง” ทุกอิริยาบถ
8. มีการบังคับในส่วนที่จำเป็นต้องบังคับ มีการปล่อยตามอิสระในส่วนที่ควรปล่อย

ก่องแก้ว เจริญอักษร (2542: ม.ป.ป.) แสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับการสอนจริยศึกษาไว้ว่า การอบรมจริยศึกษาด้วยการสอนแบบบรรยาย เป็นสิ่งจำเป็นและขาดไม่ได้ แต่ควรมีกิจกรรมอื่นประกอบเพื่อให้ผู้เรียนได้เปลี่ยนอิริยาบถบ้าง

นอกจากนี้ก่องแก้ว เจริญอักษร (2542: ม.ป.ป.) เสนอให้ใช้วิธีการสอนแบบกลุ่มสัมพันธ์ในการสอนจริยศึกษา ด้วยวิธีการต่าง ๆ หลายรูปแบบ ดังนี้

1. การจัดให้แสดงบทบาทสมมติ จะเป็นการสมมติเรื่องขึ้นเองจากนักเรียน หรือจากครูก็ได้ จะเป็นเรื่องที่เป็นปัญหาให้หาวิธีแก้ไข หรือเรื่องที่ไม่เป็นปัญหาก็ได้
2. การสร้างสถานการณ์จำลอง ให้ผู้เรียนทดลองแก้ปัญหาตนเองอย่างเคาสุ่ม แล้วให้กลุ่มวิพากษ์วิจารณ์ให้ข้อสรุปที่ควรปฏิบัติ
3. การให้เล่นเกมแข่งขัน แล้วให้อภิปรายผลสรุปข้อควรประพฤติปฏิบัติจากเกมนั้น ๆ
4. การจับกลุ่มอภิปราย ถกเถียงเรื่องใดเรื่องหนึ่ง โดยเฉพาะเพื่อระดมสมองจากทุกคนให้ช่วยคิดหาสาเหตุและการปฏิบัติเกี่ยวกับเรื่องนั้น ๆ

ในการสอนโดยใช้กลุ่มสัมพันธ์ ครูจึงมีหน้าที่เชื่อมนำแนวคิดที่กระจัดกระจายจากคำตอบของนักเรียนที่แตกต่างกัน มาจัดให้เป็นหมวดหมู่ ครูมีหน้าที่กระตุ้นด้วยคำถามเพื่อค้นหาคำตอบ

พระราชวรมนี [ประยูร ธมฺมจิตฺโต] (2543: 7-23) ได้กล่าวถึงกระบวนการเรียนรู้ในพระพุทธศาสนาสรุปได้ดังนี้

1. กระบวนการเรียนรู้ในพระพุทธศาสนาประกอบด้วยปัจจัย 2 ประการ คือ ปัจจัยภายนอก (ปรโตโมสะ) หมายถึงการเรียนรู้แหล่งข้อมูลจากภายนอก เช่น ครู หนังสือ โทรทัศน์ และปัจจัยภายใน (โยนิโสมนสิการ) หมายถึง การคิดวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้มาจากปรโตโมสะ

2. วิธีพัฒนาปัญญาประกอบด้วย 4 ขั้นตอน คือ

2.1 คบคนดีเป็นมิตร หมายถึง การที่ครูเป็นกัลยาณมิตรที่ดีแก่ศิษย์ กระตุ้นให้ผู้เรียนเกิดฉันทะใฝ่รู้ และสามารถเข้าถึงแหล่งข้อมูลได้โดยคำนึงถึงความแตกต่างระหว่างบุคคลแล้วจัดการเรียนการสอนให้สอดคล้องกับความแตกต่างของผู้เรียนนั้น ๆ

2.2 ครูเป็นผู้สอนให้นักเรียนเข้าใจแจ่มแจ้ง ชวนให้นำไปปฏิบัติ ระวังใจให้แก่วลีกล้า เช่น ยกตัวอย่างบุคคลที่ประสบความสำเร็จให้ดูเป็นตัวอย่าง และสอนสนุกไม่เครียด

2.3 ครูต้องสอนวิธีคิดวิธีแสวงหาความรู้แก่ผู้เรียน

2.4 การนำความรู้ที่ได้ศึกษานั้น ไปทดลองปฏิบัติจนเกิดความชำนาญ

ทิสนา เขมมณี (2543: 30-31) กล่าวว่า ครูสามารถใช้วิธีสอนแบบต่าง ๆ เข้ามาช่วยในการจัดกิจกรรมการเรียนการสอน และได้เสนอวิธีสอนที่นำมาใช้ในการพัฒนาคุณธรรม จริยธรรม และค่านิยม เช่น

1. การเล่านิทาน เป็นการสอนที่ใช้นิทานเป็นสื่อให้ผู้เรียนเกิดการเรียนรู้เนื้อหาสาระที่ต้องการ ซึ่งครูอาจใช้สื่ออื่น ๆ ประกอบได้ เช่น หุ่น ภาพ แผ่นป้ายคำศัพท์ การ์ตูน เป็นต้น นิทานที่ใช้มีหลายประเภท เช่น นิทานปรัมปรา (Fairy Tale) นิทานท้องถิ่น (Legend) นิทานเทพนิยาย (Myth) นิทานเกี่ยวกับสัตว์ (Animal Tales) นิทานคติธรรม (Fable) นิทานไม่รู้จักจบ (Cumulative Tales) และนิทานตลก (Humorous)

2. การเล่นเกม เกมเป็นการเล่นภายใต้กติกาที่กำหนด โดยมีจุดมุ่งหมายของการเล่นโดยทั่วไปแล้วจะมีการแข่งขันเพื่อให้เกิดความสนุกสนานตื่นเต้น

3. การใช้กรณีตัวอย่าง เป็นการสอนโดยใช้เรื่องที่คัดสรรมาหรือเขียนขึ้นเพื่อให้ผู้เรียนได้ศึกษา โดยมีประเด็นคำถามให้ผู้เรียนฝึกการคิดวิเคราะห์และแก้ปัญหา เรื่องที่คัดสรรมาหรือเขียนขึ้นนี้ควรจะเป็นเรื่องที่คล้ายคลึงกับความเป็นจริง การที่ผู้เรียนได้อภิปรายในประเด็นต่าง ๆ ร่วมกัน จะช่วยให้ผู้เรียนได้ฟังความคิดเห็นที่หลากหลายและมีแง่มุมต่าง ๆ กัน ซึ่งจะช่วยให้ผู้เรียนมีโอกาสได้คิดพิจารณาและวิเคราะห์หาคำตอบที่เหมาะสม โดยครูอาจนำข่าวจากหนังสือพิมพ์ หรือเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เป็นประเด็นปัญหาทางสังคมในด้านคุณธรรม จริยธรรม หรือค่านิยม มาใช้เป็นกรณีตัวอย่างได้

4. การใช้บทบาทสมมติ เป็นการสอนโดยให้ผู้เรียนสวมบทบาทเป็นตัวละครในสถานการณ์ที่สมมติขึ้น เพื่อช่วยให้ผู้เรียนได้เรียนรู้เกี่ยวกับบทบาทที่สวม อันจะช่วยให้ผู้เรียนเกิดความเข้าใจในความคิด ความรู้สึก เจตคติ และอคติต่าง ๆ ของคน

5. การใช้สถานการณ์จำลอง เป็นการสอนโดยการให้ผู้เรียนเข้าไปมีปฏิสัมพันธ์กันในสถานการณ์ที่จำลองจากสถานการณ์จริง เพื่อให้ผู้เรียนได้เรียนรู้ความเป็นจริงของสถานการณ์นั้น

สถานการณ์จำลองบางประเภทมีลักษณะเป็นเกมการแข่งขันที่เล่นได้อย่างสนุกสนานไปพร้อม ๆ กับการได้เรียนรู้ความเป็นจริงของสถานการณ์นั้น

6. การสอนโดยใช้กระบวนการและกิจกรรมกลุ่มสัมพันธ์ การสอนที่ใช้กลุ่มเป็นเครื่องมือในการช่วยให้ผู้เรียนเกิดการเรียนรู้ตามจุดมุ่งหมายที่กำหนด รวมทั้งได้เรียนรู้ในเรื่องการทำงานร่วมกันด้วยความสัมพันธ์อันดี และได้ผลงานที่ดีควบคู่ไปด้วย การสอนแบบนี้จึงมักมีการจัดกิจกรรมกลุ่มย่อย เพื่อให้ผู้เรียนได้มีโอกาสร่วมกิจกรรมอย่างทั่วถึงและเรียนรู้จากกันและกัน การสอนแบบนี้มักใช้การอภิปรายกลุ่มย่อยแบบต่าง ๆ ซึ่งการสอนวิธีอื่น ๆ โดยเฉพาะวิธีที่กล่าวมาข้างต้นล้วนนำเอาการอภิปรายกลุ่มย่อยไปใช้ประกอบทั้งสิ้น ซึ่งส่วนใหญ่มักใช้ในการอภิปรายสรุป หลังจากได้ทำกิจกรรมตามวิธีนั้นแล้ว

สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ (2544: 23-27) กล่าวถึงแนวทางการจัดการเรียนการสอนที่เน้นความรู้คู่คุณธรรมเพื่อให้นักเรียนเป็นคนเก่ง ดี และมีความสุข ดังนี้

1. สิ่งแวดล้อม ได้แก่ ครู อาจารย์ พ่อแม่ ผู้ปกครอง สังคม โดยรวมจะต้องเป็นผู้มีคุณธรรม และจริยธรรม เป็นแบบอย่างที่ดีให้กับผู้เรียน

2. กระบวนการเรียนการสอนต้องเน้นการปฏิบัติมากกว่าด้านวิชาการ เพื่อให้เกิดผลที่ชัดเจน ให้ผู้เรียนเรียนรู้ด้วยตนเอง ไม่ควรสอนให้จำอย่างเดียว ใช้วิธีการเรียนรู้แบบวิเคราะห์และสามารถนำไปใช้ประโยชน์อย่างเป็นรูปธรรม

3. จัดกิจกรรมเกี่ยวกับคุณธรรมอย่างสม่ำเสมอ และควรให้ผู้เรียนได้มีส่วนร่วมในกิจกรรมคุณธรรม ให้ผู้เรียนสามารถนำสิ่งที่ศึกษาแล้วไปดำเนินชีวิตอย่างมีคุณภาพ ผู้สอนจะต้องติดตามและประเมินผลอย่างใกล้ชิด

4. ผู้สอนต้องเชื่อมความสัมพันธ์กับบ้าน วัด โรงเรียน เพื่อให้มีการฝึกอบรมคุณธรรมที่บ้าน วัด โรงเรียนอย่างสม่ำเสมอ นอกจากนั้นสถานศึกษาต้องจัดสิ่งแวดล้อมให้สอดคล้องกับสภาพชีวิตจริง เน้นการปฏิบัติจริง ทำเป็นตัวอย่าง รู้จักยกย่องคนดีทั้งต่อหน้าและลับหลัง

5. บุคลากรทางการศึกษาจะต้องได้รับการพัฒนาคุณธรรมก่อน และพัฒนาอย่างต่อเนื่อง เพื่อปรับความรู้ ความเข้าใจในหลักธรรมของศาสนาให้รู้จริง และนำไปปฏิบัติในชีวิตประจำวัน และเป็นแบบอย่างที่ดีให้กับผู้เรียน

ศูนย์พัฒนาหลักสูตร กรมวิชาการ (2544: 186-201) เสนอแนวทางในการจัดกระบวนการเรียนรู้หน้าที่พลเมือง-ศีลธรรม ในระดับมัธยมศึกษาตอนต้น ซึ่งสามารถนำมาใช้ในการจัดการเรียนการสอนเพื่อพัฒนาจริยธรรมได้ สามารถสรุปได้ดังนี้

1. กิจกรรมกลุ่มสัมพันธ์ เป็นวิธีการที่เปิดโอกาสให้ผู้เรียนเข้าใจความต้องการของตนเองและของผู้อื่นจากการสัมผัสด้วยการปฏิบัติ จนเกิดการค้นพบสิ่งที่ต้องการเรียนรู้ด้วยตนเอง ซึ่งจะทำให้เกิดประโยชน์ต่อการปฏิบัติตนในการอยู่ร่วมกันกับผู้อื่นด้วย
2. กิจกรรมการแสดงบทบาทสมมติ เป็นการสอนที่เปิดโอกาสให้นักเรียนได้เรียนรู้ความรู้สึกรู้สึกนึกคิดและเข้าใจคนอื่น โดยแสดงบทบาทของคนที่ไม่ใช่ตนเอง และต้องมีการสรุปผลของบุคคลที่สวมบทบาท
3. การสอนแบบสาธิต เป็นวิธีสอนที่ผู้สอนเป็นผู้วางแผนกระบวนการเรียนรู้เป็นส่วนใหญ่และมีการแสดงหรือการกระทำให้ผู้เรียนดูเป็นตัวอย่าง ผู้เรียนจะเกิดการเรียนรู้จากการสังเกต การฟังและการกระทำหรือการแสดงที่อาจเปิดโอกาสให้ผู้เรียนเข้าไปมีส่วนร่วมบ้าง
4. การสอนแบบโครงงาน เป็นการสอนที่มุ่งเน้นให้ผู้เรียนได้เรียนในสิ่งที่สนใจ โดยให้ผู้เรียนเป็นกลุ่มหรือรายบุคคลได้เป็นผู้วางแผนโครงการหรือวางแผนในการทำกิจกรรมเองและดำเนินงานให้สำเร็จตามโครงงานนั้น โดยผู้สอนเป็นเพียงที่ปรึกษาเท่านั้นคือ ผู้เรียนจะเรียนรู้ได้ โดยการตั้งปัญหา ดำเนินการแก้ปัญหาด้วยการลงมือปฏิบัติจริง
5. การอภิปราย เป็นการสอนที่มุ่งเน้นให้ผู้เรียนรู้การทำงานเป็นกลุ่ม ร่วมกันคิด พิจารณาปัญหาและหาเหตุผล
6. การสอนแบบสืบสวนสอบสวน เป็นการสอนที่เน้นการพัฒนาความสามารถในการแก้ปัญหา วิธีการฝึกให้ผู้เรียนรู้จักค้นคว้าหาความรู้โดยใช้กระบวนการทางความคิดหาเหตุผลจนค้นพบความรู้ หรือแนวทางแก้ปัญหาที่ถูกต้องด้วยตนเอง
7. การสอนแบบใช้คำถาม เป็นวิธีการสอนที่มุ่งพัฒนากระบวนการทางความคิดของผู้เรียน
8. กระบวนการพัฒนาลักษณะนิสัย เป็นกระบวนการที่นำทฤษฎีการเรียนรู้ โดยกรมเสริมแรง ซึ่งได้นำทฤษฎีการเรียนรู้แบบต่าง ๆ มารวมกัน ได้แก่ ทฤษฎีการเรียนรู้โดยการเลียนแบบของฟรอยด์ยุคใหม่ "การสร้างเอกลักษณ์ที่ติดงำให้กับเด็ก" ทฤษฎีจิตวิเคราะห์การปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรมให้แก่เด็กตั้งแต่เยาว์วัย ได้แก่ ทฤษฎีมนุษยนิยม "การให้ความรักความอบอุ่นความเข้าใจเด็กและเห็นคุณค่าของเด็ก" และทฤษฎีการเผชิญความจริง "การประเมินตนเองตามความเป็นจริง"
9. กระบวนการคิดเป็น-แก้ปัญหาเป็น สมบูรณ์ ศาลยาชีวิต ได้รวบรวมขั้นตอนการคิดเป็น แก้ปัญหาเป็นอยู่ในกระบวนการเดียวกัน ซึ่งเป็นไปตามกระบวนการทางวิทยาศาสตร์
10. การพัฒนาสุนทรียภาพ มีแนวคิด 3 ทฤษฎี คือ ทฤษฎีความเหมือน ทฤษฎีความต่าง และทฤษฎีความเป็นฉัน

11. เทคนิค Storyline ผู้สอนเป็นผู้ประสานงานให้การจัดการเรียนรู้ มีลักษณะเป็น ประชาธิปไตยที่เน้นการมีส่วนร่วมของบุคคลทุกฝ่ายทั้งผู้เรียนและวิทยากรหรือผู้รู้ในชุมชน โดย ผู้สอนต้องกระตุ้นให้ผู้เรียนได้คิดวิเคราะห์ และสร้างองค์ความรู้ด้วยตนเอง

และ กรมวิชาการ (2544: 202-219) ได้เสนอแนวทางการจัดกิจกรรมการเรียนรู้ในการ พัฒนาการเรียนรู้หน้าที่พลเมือง-ศีลธรรม โดยมีการนำทฤษฎีและแนวคิดการพัฒนาจริยธรรมมาใช้ จัดกิจกรรม ดังนี้

1. การจัดกิจกรรมการเรียนการสอน โดยใช้เหตุผลเชิงจริยธรรม
2. การจัดกิจกรรมการเรียนรู้โดยใช้กระบวนการพิจารณาสร้างเสริมค่านิยม
3. การจัดกิจกรรมโดยใช้กิจกรรมสร้างคุณภาพ
4. การจัดกิจกรรมการเรียนรู้โดยใช้กระบวนการคิดอย่างมีวิจารณญาณ
5. การจัดกิจกรรมการเรียนรู้โดยใช้กระบวนการคิดเป็น
6. การจัดกิจกรรมการเรียนรู้โดยใช้กระบวนการเกิดความสำนึก
7. การจัดกิจกรรมการเรียนรู้โดยใช้วิธีการปรับพฤติกรรม
8. การจัดกิจกรรมการเรียนรู้โดยใช้หลักการสอนเพื่อพัฒนาบุคลิกภาพของบรูเนออร์
9. การจัดกิจกรรมการเรียนรู้โดยใช้การเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม
10. การสอน โดยการสร้างสรรค์และโยนิโสมนสิการ
11. การใช้เพลงประกอบการสอน
12. การใช้การเล่นพื้นบ้านประกอบการสอน
13. การจัดการเรียนการสอน CIPPA

นอกจากนี้ ศูนย์พัฒนาหลักสูตร กรมวิชาการ (2544: 232) กล่าวถึงการประเมินผลไว้ว่า การจัดกิจกรรมการเรียนรู้ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับหน้าที่พลเมือง-ศีลธรรม ควรมีการประเมินผลตาม สภาพจริง (Authentic Assessment) โดยเสนอวิธีการและเครื่องมือที่ใช้ ดังนี้

1. การสังเกต ทำได้ตลอดเวลา ทั้งในระหว่างการเรียนการสอน ระหว่างทำกิจกรรมอื่น ๆ นอกห้องเรียน มี 2 แบบ คือ การสังเกตอย่างไม่เป็นทางการ และการสังเกตอย่างเป็นทางการ มี เครื่องมือในการประเมินการสังเกต เช่น แบบตรวจสอบรายการ (Check list) แบบประมาณค่า (Rating scale)

2. การสัมภาษณ์ เป็นการสนทนา ซักถามหรือพูดคุย มีทั้งการสัมภาษณ์แบบเป็นทางการ และไม่เป็นทางการ

3. เกณฑ์การประเมิน เป็นการวิเคราะห์องค์ประกอบและประเด็นที่จะประเมิน พร้อมทั้ง อธิบายลักษณะของคุณภาพงานหรือการกระทำ มีการกำหนดการให้คะแนน 2 แบบ คือ การให้ คะแนนเป็นภาพรวม และการให้คะแนนแบบแยกองค์ประกอบ

4. การประเมินเพิ่มสะสมงาน เป็นการประเมินความสำเร็จของผู้เรียนจากผลงานที่แสดงความก้าวหน้าและสัมฤทธิ์ผลตามวัตถุประสงค์ในวิชาหรือเรื่องใดเรื่องหนึ่งหรือบูรณาการวิชาต่างๆ

วลัย พานิช (2545: 66-67) เสนอแนวคิดสำหรับการจัดการเรียนการสอนวิชาพระพุทธศาสนาในโรงเรียนมัธยมศึกษา ไว้ดังนี้

1. การสร้างบรรยากาศที่เอื้อต่อการเรียนการสอนพระพุทธศาสนา แบ่งได้ 2 ลักษณะคือ บรรยากาศทางกายภาพ หมายถึง สถานที่ควรเป็นที่สะดวก สงบใกล้ชิดกับธรรมชาติ มีที่ว่างให้เคลื่อนไหวในการทำกิจกรรมต่าง ๆ และบรรยากาศด้านจิตใจ หมายถึง การสร้างความเป็นกันเองของครู ไม่เคร่งเครียด นักเรียนมีอิสระ

2. แกนหลักที่สำคัญที่ทำให้ นักเรียนเกิดการเรียนรู้ คือ การเรียนรู้ของนักเรียนต้องผ่านเนื้อหาสาระที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาและวิธีสอน

3. วิธีสอนต้องเน้นนักเรียนเป็นศูนย์กลาง ได้แก่ การอภิปราย การแก้ปัญหา การทำโครงการ การค้นคว้าทำรายงาน การสืบสวน การแสดงบทบาทสมมติ การแสดงละคร การใช้สถานการณ์จำลอง การใช้กรณีตัวอย่าง การเล่าประสบการณ์แสดงความคิดเห็น การรายงานผลการเรียนรู้ที่ได้นำไปปฏิบัติทั้งในรูปการรายงานปากเปล่า หรือบันทึก การสอนในเชิงประวัติศาสตร์ การสอนด้วยวีดิทัศน์ การสอนด้วยการกระทำค่านิยม รวมทั้งการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนให้สอดคล้องกับกิจกรรมทางศาสนาในสังคม รวมทั้งมีการนำพุทธวิธีมาใช้สอนโดยจัดขั้นตอนและกิจกรรมต่าง ๆ ให้เป็นระบบ ได้แก่ วิธีสอนโดยการสร้างศรัทธาและโยนิโสมนสิการ วิธีสอนแบบเบญจขันธ์ วิธีสอนตามอริยสัจ 4 วิธีสอนที่ใช้กระบวนการเผชิญสถานการณ์และตัดสินใจแก้ปัญหา วิธีสอนแบบธรรม-สากัจฉา วิธีฝึกสมาธิภาวนา วิธีสอนแบบปจฺจลา-วิสังขนา วิธีสอนตามหลักพุทธสูตร

4. ครูจัดกิจกรรมให้เกิดความสัมพันธ์กันและฝึกปฏิบัติอย่างสม่ำเสมอทั้งในห้องเรียน นอกห้องเรียน และชุมชน

5. สื่อการเรียนการสอน มีทั้งสื่อเป็นสิ่งพิมพ์ ได้แก่ หนังสือเรียน หนังสือเสริมการอ่าน หนังสืออ้างอิง เช่น พระไตรปิฎก พจนานุกรมพุทธศาสนา บทความ หรือหนังสือที่เขียนโดยนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนา และสื่อการเรียนการสอนที่เป็นโสตทัศนูปกรณ์ เช่น เทปธรรมะรายการทางโทรทัศน์วิทยุ ภาพยนตร์ สไลด์ และวิทยากรผู้ทรงคุณวุฒิทางพระพุทธศาสนา อาจเป็นพระสงฆ์หรือฆราวาสก็ได้

6. การประเมินผล ควรดำเนินการเป็นระยะหรือทุกครั้งเมื่อจบบทเรียน ควรเน้นการสังเกต และการประเมินพฤติกรรม ไม่ควรใช้แบบทดสอบอย่างเดียว แนวทางการประเมินผลการเรียนการสอนวิชาพระพุทธศาสนา คือ

6.1 ประเมินกระบวนการ คือ การสังเกตพฤติกรรมการเรียนรู้ของนักเรียน การทำแบบฝึกหัด การสนใจซักถามขณะครูสอนหรือทำกิจกรรม การทำเพิ่มสะสมงานของนักเรียน

6.2 ประเมินศักยภาพของนักเรียน มีการทดสอบสั้น ๆ เป็นระยะ

6.3 การวัดทัศนคติ อาจใช้การสัมภาษณ์หรือการตอบแบบสอบถาม ความรู้สึกและความคิดเห็นของนักเรียน

กระทรวงศึกษาธิการ กรมวิชาการ (2545: 211-216) ได้กล่าวถึงแนวทางการจัดการเรียนรู้พระพุทธศาสนา ดังนี้

1. เสริมสร้างความศรัทธาต่อการเรียนวิชาพระพุทธศาสนามี 3 ประการคือ

1.1 เชื่อมั่นว่าหลักพระพุทธศาสนาเป็นความจริง ความดีจริงและความงามที่แท้จริง พระธรรมคำสั่งสอนล้วนเป็นสิ่งที่ปฏิบัติได้

1.2 เชื่อมั่นว่าการปฏิบัติตนตามหลักของพระพุทธศาสนาย่อมเกิดผลที่มีคุณค่าที่แท้จริงแก่ชีวิต

1.3 เชื่อมั่นว่าการศึกษาพระพุทธศาสนาเป็นการเรียนสาระความรู้ที่มีเหตุผล สามารถใช้ปัญญาพิสูจน์ให้เห็นจริงได้

2. ครูมีบุคลิกภาพที่ดีทั้งทางกาย วาจา ใจ รวมทั้งสร้างความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างครูกับศิษย์ และระหว่างเพื่อนนักเรียนด้วยกัน

3. จัดกิจกรรมการเรียนการสอนด้วยวิธีการหลากหลาย เปิดโอกาสให้นักเรียนได้มีส่วนร่วม ครูใช้สื่อการสอนเป็นเครื่องมือที่นักเรียนได้สนทนา ถกเถียงข้อขัดแย้งกันอย่างมีเหตุผล และช่วยกันแก้ปัญหา

4. เสนอสิ่งที่เร้าความสนใจและเชื่อมโยงให้เห็นว่าพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ มีความสัมพันธ์กับชีวิตประจำวันและช่วยให้นักเรียนประสบความสำเร็จในชีวิตอย่างแท้จริง เช่น สื่อธรรมชาติ ข่าวและเหตุการณ์ การจัดปายนิเทศ การใช้เพลง เกม นิทาน กรณียตัวอย่าง สถานการณ์จำลอง วีดิทัศน์ คอมพิวเตอร์ หรือจัดกิจกรรมให้นักเรียนตรวจสอบความรู้ ความคิดของตนเอง และได้ทราบผลทันทีอันจะช่วยเสริมแรงและจูงใจให้นักเรียนต้องการปรับปรุงตนหรือผลงานให้ดีขึ้น

5. จัดบรรยากาศและสิ่งแวดล้อมให้เหมาะสมกับระดับของนักเรียน วัย ความสนใจ บทเรียน วิธีการและกิจกรรมการเรียนการสอน

6. ครูควรใช้คำถามกระตุ้นให้ผู้เรียนใช้ความคิดระดับสูง โดยครูให้นักเรียนนำข้อมูลความรู้ไปใช้ในสถานการณ์ใหม่ พยายามเพิ่มศักยภาพการคิด การนำความรู้ไปใช้ และพัฒนาแนวใหม่อย่างต่อเนื่อง ประเมินความเหมาะสม เฝ้าดูสถานการณ์และต้องสนใจแก้ปัญหาหรือพัฒนาอย่างมีประสิทธิภาพ

7. คำถามหรือแบบฝึกเมื่อครูสอนพระพุทธศาสนาควรเป็นคำถามปลายเปิด เพื่อให้ผู้เรียนคิดได้กว้างขวาง และหลากหลาย ไม่ควรเป็นเรื่องที่มีคำตอบถูกเพียงคำตอบเดียว

8. ส่งเสริมกรณีศึกษาให้สามารถค้นพบวิธีแก้ปัญหาด้วยตนเอง โดยใช้กระบวนการคิด โยนิโสมนสิการ

9. ฝึกการใช้กระบวนการคิดอย่างมีวิจารณญาณให้มาก โดยศึกษามาจากสภาพแวดล้อมที่กว้างขวางด้วยบริบทที่มีพระพุทธศาสนาเป็นรากฐานทางสังคมและวัฒนธรรม การศึกษาพระพุทธศาสนา ควรส่งเสริมให้นักเรียนเข้าใจถึงหัวใจพระพุทธศาสนา ควรส่งเสริมการเรียนรู้โดยใช้วัดเป็นแหล่งการเรียนรู้ซึ่งจะเป็นหนทางในการหล่อหลอมความเป็นไทย

10. ส่งเสริมให้นักเรียนมีอิสระในการเลือกเรื่องที่ต้องการศึกษาค้นคว้า เช่น เลือกศึกษาเรื่องจากชาดก และเรื่องน่ารู้ การให้ออกาสนักเรียนเลือกจะช่วยสร้างลักษณะนิสัย และเป็นคนมีความคิดสร้างสรรค์

11. จัดระยะเวลาเรียนให้พอเหมาะและมีความหลากหลายของวิธีการ ครูควรสร้างกิจกรรมที่ท้าทายความสามารถของเด็ก คาดคะเนเวลาอย่างเหมาะสม และเข้าใจหลักการของการบูรณาการเชื่อมโยงหัวข้อความรู้ไปสู่ความคิดรวบยอดที่เป็นองค์รวม

บัญชา อึ้งสกุล (2545: 72-79) ได้กล่าวถึงแนวทางการเสริมสร้างจริยธรรม ดังนี้

1. จัดกิจกรรมการเรียนการสอนในลักษณะกลุ่ม โดยยึดหลัก Creative Cooperation คือ การแลกเปลี่ยนความเข้าใจร่วมกัน และหาจุดต่างซึ่งกันและกัน โดยเคารพจุดต่างนั้น ๆ
2. ครูบครวัดต้องให้ความสำคัญในการพัฒนาจริยธรรม และพัฒนาค่านิยม
3. การวางแผน และการออกแบบการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนให้นักเรียนรับรู้คุณค่าของการปฏิบัติทางจริยธรรม เพื่อให้ทราบถึงเหตุในผลของการกระทำ นำมาใช้เป็นแนวทางในการควบคุมตนเอง และประสานสัมพันธ์กับผู้อื่นเพื่อเชื่อมโยงกับการปฏิบัติในชีวิตประจำวันให้ได้อย่างต่อเนื่องและมั่นคงตลอดไป

สมนึก ปฏิปทานนท์ (2545: 104-105) ได้กล่าวถึงหลักการสำคัญของสอนศีลธรรมหรือพระพุทธศาสนา ดังนี้

1. สอนให้เข้าใจในเหตุผล โดยยกตัวอย่างให้เห็นผลดี ผลเสียที่จะเกิดขึ้นตามมาเพื่อประพาศปฏิบัติ
2. สอนให้คิด เนื่องจากผู้เรียนแต่ละคนจะต้องเผชิญกับปัญหาที่เกิดขึ้นในชีวิตประจำวัน ซึ่งต้องรู้จักตัดสินใจเลือก ซึ่งต้องยึดหลักการคือ การประพาศปฏิบัติสิ่งใดนั้นต้องไม่สร้างความเดือดร้อนหรือเบียดเบียนตนเองหรือผู้อื่น
3. สอนโดยการปฏิบัติให้ดูเป็นตัวอย่าง
4. สอนโดยแสดงผลแห่งการปฏิบัติให้เห็นจริง การประพาศในสิ่งที่ถูกต้องจึงงามย่อมมีผลให้มีความสุขความเจริญ เพื่อให้ผู้เรียนศรัทธา เชื่อมั่น ตามหลักธรรมแห่งพระพุทธศาสนา ด้วยการยกตัวอย่างข่าว สิ่งดีพิมพ์มานำเสนอ โดยจัดป้ายนิเทศหรือให้ผู้เรียนไปสัมภาษณ์บุคคลตัวอย่าง หรือการเสริมแรงให้รางวัลเมื่อผู้เรียนทำถูกทำดี เพื่อเป็นการยืนยันว่าการปฏิบัติตามหลักศีลธรรมย่อมให้ผลดีแก่ผู้ประพาศปฏิบัติ
5. สอนโดยให้ผู้เรียนได้ฝึกปฏิบัติจริง ความรู้ความเข้าใจในหลักธรรมจะมีคุณค่าเมื่อได้ลงมือปฏิบัติ เช่น สอนให้กล้าคิด กล้าทำในสิ่งที่ดี และมีประโยชน์โดยวิธีการอภิปราย การฝึกปฏิบัติธรรม การทดลอง และพิสูจน์ด้วยตนเองในเรื่องศีล สมาธิ ปัญญา เป็นประสบการณ์ตรง หากปฏิบัติได้จะเป็นผลดีต่อวิถีชีวิตของผู้เรียนต่อไป นอกจากนั้นผู้เรียนควรได้ร่วมพิธีกรรมทางศาสนา ในโอกาสอันควร ตลอดจนการฝึกมารยาท การวางตนที่เหมาะสมจะเป็นที่นิยมยกย่องแก่ผู้ได้พบเห็น
6. สอนจากเนื้อหาว่างไปสู่เนื้อหาหายาก จากสิ่งไกลตัวไปสู่สิ่งใกล้ตัว จากรูปธรรมไปสู่นามธรรม และจากชีวิตไปสู่อุดมการณ์
7. สอนโดยคำนึงถึงความแตกต่างระหว่างบุคคล
8. การจัดสภาพแวดล้อมในสถานศึกษา ด้วยการจัดสภาพที่เอื้ออำนวยต่อการสอนศีลธรรมซึ่งจะสามารถโน้มน้าวจิตใจผู้เรียนต่อการปลูกฝังคุณธรรมได้ เช่น การจัดห้องฝึกปฏิบัติธรรม เป็นต้น
9. การจัดกิจกรรมเสริมหลักสูตร เพื่อให้สามารถนำไปใช้ในชีวิตจริงได้ เช่น การปฏิบัติธรรมที่วัด การบวชเณรภาคฤดูร้อน การจัดให้มีชุมนุมพุทธศาสน์ ชุมนุมยุวพุทธ โครงการส่งเสริมจริยธรรมในโรงเรียน การประกวดคำขวัญ ป้ายนิเทศการ การโต้วาที การแข่งขันตอบปัญหาธรรมะ การร่วมประกอบพิธีกรรมทางศาสนากับชุมชนที่อยู่แวดล้อมโรงเรียน

จากทฤษฎีและหลักการจัดการเรียนการสอนเพื่อพัฒนาจริยธรรมข้างต้น สามารถสรุปได้ว่าการจัดการเรียนการสอนเพื่อพัฒนาจริยธรรมจำเป็นต้องคำนึงเนื้อหาสาระที่จะนำมาใช้ในการสอน เพราะเนื้อหาเป็นตัวสื่อที่สำคัญให้ผู้เรียนเกิดการเรียนรู้และนำไปใช้ในการจัดกิจกรรม โดยผู้สอน

ต้องให้ความสำคัญกับองค์ประกอบต่างในการจัดการเรียนการสอนเพื่อให้ผู้เรียนเกิดการเรียนรู้ อย่างแท้จริง ดังต่อไปนี้

1. ด้านการจัดบรรยากาศการเรียนการสอน ให้เกิดบรรยากาศที่เป็นกันเอง เปิดโอกาสให้ผู้เรียนแสดงความคิดเห็น การพานักเรียนไปสถานที่หรือห้องที่จัดไว้โดยเฉพาะเพื่อทำกิจกรรม
2. ด้านการเสริมแรง ผู้สอนต้องรู้จักให้การเสริมแรง เพื่อให้ผู้เรียนปฏิบัติพฤติกรรมนั้น อย่างสม่ำเสมอจนเป็นนิสัย
3. ด้านกระบวนการเรียนการสอน ผู้สอนต้องจัดให้สอดคล้องและต่อเนื่องทั้งกิจกรรมในห้องเรียนและกิจกรรมนอกหลักสูตร
4. ด้านสื่อการเรียนการสอน ผู้สอนต้องใช้สื่อการสอนที่หลากหลายและเร้าความสนใจของผู้เรียน เพื่อให้ผู้เรียนเกิดความสนใจ ความเข้าใจได้อย่างถูกต้องและรวดเร็ว รวมทั้งไม่เกิดอาการเบื่อหน่ายในการเรียนการสอน
5. ด้านการวัดและประเมินผล ผู้สอนต้องทำการวัดและประเมินผลผู้เรียนเป็นระยะ และมีการประเมินตามสภาพจริง

5 บทบาทของครูพระพุทธศาสนากับการพัฒนาจริยธรรม

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ภูมิพลอดุลยเดชมหาราช ทรงมีพระบรมราโชวาท เกี่ยวกับความสำคัญของครูในการสอนทั้งด้านวิชาการ และศีลธรรมในพิธีปริญญาบัตร แก่นิสิตนักศึกษา วิทยาลัยวิชาการศึกษา เมื่อวันที่ 15 ธันวาคม 2503 ดังนี้ (ชมรมศิษย์กรรมฐาน พุทธสมาคมแห่งประเทศไทย ในพระบรมราชูปถัมภ์, 2539 : 4)

“.....ผู้ที่เป็นครูอาจารย์นั้น ใจว่าจะมีแต่ความรู้ในทางวิชาการ และในทางการสอนเท่านั้นก็หาไม่ จะต้องรู้จักอบรมเด็กทั้งในด้านศีลธรรมจรรรยาและวัฒนธรรม รวมทั้งให้มีความสำนึกรับผิดชอบในหน้าที่ และในฐานะที่จะเป็นพลเมืองดีของชาติต่อไปข้างหน้า การให้ความรู้หรือที่เรียกว่าการสอนนั้น ต่างกับการอบรม การสอนคือการให้ความรู้แก่ผู้เรียน ส่วนการอบรมเป็นการฝึกจิตใจของผู้เรียนให้ซึมซาบจนคิดเป็นนิสัย ขอให้ท่านทั้งหลาย จงอย่าสอนแต่อย่างเดียว ให้อบรมให้ได้รับความรู้ดังกล่าวมาแล้วด้วย .....”

จากพระบรมราโชวาทดังกล่าว สรุปได้ว่า ผู้สอนต้องให้ความสำคัญกับการพัฒนาจริยธรรมหรือศีลธรรม เพื่อให้เขาทุกคนเป็นทั้งคนเก่งและคนดี ดังนั้นบุคคลที่เป็นครู

พระพุทธศาสนาจึงเป็นผู้มีบทบาทอย่างมากต่อการพัฒนาจริยธรรม เนื่องจากการจัดการเรียนการสอนพระพุทธศาสนา มุ่งหวังให้เป็นการสอนจริยศึกษาเพื่อเป็นกระบวนการในการถ่ายทอดทั้งความรู้ คุณธรรม จริยธรรม ตลอดจนทัศนคติและค่านิยมที่เหมาะสมให้แก่ผู้เรียน เพื่อให้ผู้เรียนสามารถนำไปปฏิบัติได้จริงในชีวิตประจำวัน

นักการศึกษาและนักวิชาการหลายท่าน กล่าวถึงบทบาทของครูพระพุทธศาสนาที่มีต่อการพัฒนาจริยธรรม ดังต่อไปนี้

ชำเถื่อง วุฒิจันทร์ (2524 : 49) ระบุว่า การจัดจริยศึกษาในโรงเรียน ครู อาจารย์ ต้องทำตนเป็นต้นแบบ หรือตัวอย่างที่ดี และมีการแนะแนวหรือชักนำให้นักเรียนนักศึกษา ประพฤติปฏิบัติในแนวทางและวิธีการที่เหมาะสม

สุนน อมรวิวัฒน์ (2527: 36-37) กล่าวถึงบทบาทครูในการสอนจริยศึกษาและคุณธรรม ดังนี้

1. บทบาทในฐานะที่เป็นผู้จัดสภาพแวดล้อม และสถานการณ์เพื่อให้เด็กได้เรียนรู้จากประสบการณ์ และฝึกการปรับตัว
2. บทบาทในฐานะเป็นผู้ให้ข่าวสาร ความรู้ และข้อเท็จจริงด้านจริยธรรมและวัฒนธรรมแก่เด็ก
3. บทบาทในฐานะที่เป็นแบบอย่างที่ดีให้เด็กได้เลียนแบบ
4. บทบาทในฐานะเป็นผู้ป้องกันความเสื่อม และเป็นผู้ส่งเสริมให้เด็กพัฒนาพฤติกรรมไปในทางที่ดี

ดวงเดือน พันธุมนาวิน (2527: 20) กล่าวถึงลักษณะของครูผู้สอนจริยธรรม ดังนี้

1. ทำตนให้เป็นที่รัก และวางใจ เลื่อมใสศรัทธาแก่เด็ก
2. การลงโทษและการให้รางวัลทุกครั้งต้องมีเหตุผล ไม่ใช่อารมณ์ มิระเบียดแบบแผนในการปฏิบัติ ให้ความรู้ ยุติธรรมแก่นักเรียนโดยเท่าเทียมกัน
3. ควรกระทำตนให้เป็นแบบอย่างแก่นักเรียน คือ ครูกระทำตามที่ครูได้อบรมสั่งสอนเด็ก
4. ลดการควบคุมโดยตรง ควรฝึกฝนให้นักเรียนรู้จักพึ่งตนเอง และควบคุมตนเองให้ได้

สุภาพรรณ พวงจันเพชร (2530: 49) กล่าวว่า การสอนจริยศึกษา ไม่จำเป็นต้องนำเบื้อ ง่วงเหงาหาวนอนเสมอไป ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับครูผู้สอนที่ต้องเป็นคนมีชีวิตชีวา แจ่มใสเบิกบาน รู้จักวางมาด มีศรัทธาในอาชีพครู ไม่ดูถูกงานของตน เป็นผู้มีคุณธรรมประจำใจ สามารถเป็นตัวอย่างที่

ดีแก่เด็กได้ ไม่ฉุนเฉียวเกรี้ยวกราด ควบคุมอารมณ์ต่าง ๆ ของคนได้เป็นอย่างดี มีเหตุผล มียุทธวิธี ในการคุมชั้น โดยไม่ต้องใช้วิธีลงโทษ หรือชู้ตคอก การทำให้ห้องเรียนเงียบสงบ เมื่อครูยกตัวอย่าง เรื่องน่าสนใจเกี่ยวกับบทเรียนให้ฟัง จะทำให้บรรยากาศเกิดความศักดิ์สิทธิ์น่าเชื่อถือ นำปฏิบัติตาม ครูผู้เล่าควรจะมีเสียงกังวานสูงต่ำ พร้อมทั้งมีสีหน้าแววตาล้อยตามเรื่องนั้น ๆ ไปด้วย จะยิ่งทำให้ เด็กสนใจมีอารมณ์ร่วมไปด้วย

พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต] (2533: 70) ปัจจุบันคือ พระพรหมคุณาภรณ์ กล่าวถึง ความสามารถของครูผู้สอนพระพุทธศาสนา มี 2 ประการ คือ

1. เป็นผู้นำในการสอนแบบให้รู้จักคิดหรือคิดเป็น รู้จักสอนพระพุทธศาสนาตามหลักการ ของการเป็นกัลยาณมิตร ผู้ชักนำนักเรียนให้เกิดโยนิโสมนสิการ ด้วยการสอนจริยธรรมแบบ นำเสนอข้อมูลสู่การคิดพิจารณา และการที่จะนำไปใช้ได้ในชีวิตจริง

2. มีความสามารถในการสอนแบบบูรณาการ เป็นตัวอย่างแก่ครูที่สอนวิชาอื่น ๆ เพื่อให้ เป็นผู้นำทางที่บุกเบิกเข้าไปในการสอนพระพุทธศาสนาแบบบูรณาการ

อำไพ สุจริตกุล (2537: 33) ได้เสนอแนะว่า ครูผู้สอนจริยศึกษาหรือศีลธรรมต้องเป็นผู้มี ความรู้ดี สอนดี มีกลวิธีในการสอน คือ บอกให้รู้ ทำให้ดู ให้ประโยชน์จริง และที่สำคัญครูต้องเป็น ผู้มีความประพฤติกดีด้วย

พระธรรมญาณมุนี (2539: 15) กล่าวว่า ผู้ที่จะสอนจริยธรรมได้ผลต้องเป็นผู้มีความพร้อม คือ

- ก. มีความรู้ความเข้าใจจริยธรรมนั้นจริง ๆ
- ข. มีความเลื่อมใสในจริยธรรมนั้น
- ค. กำลังปฏิบัติเพื่อความมีจริยธรรมนั้น หรือมีจริยธรรมนั้น
- ง. สอนด้วยความมุ่งหมายให้เขาเกิดความเลื่อมใส ไม่ใช่เพื่อให้เกิดความรู้

พล แสงสว่าง (2544: 33-34) กล่าวว่า คุณสมบัติของครูสอนจริยธรรม ต้องพิเศษกว่าครู สอนวิชาทั่ว ๆ ไปบ้าง แต่ไม่ถึงกับต้องคัดเลือกกันพิเศษ แต่ควรมีคุณสมบัติ ดังนี้

1. มีคุณธรรมนิยม คือ คุณธรรมของครูที่ควรยึดถือเป็นหลักปฏิบัติ มีดังนี้คือ
  - 1) อุคมคติของครู (Teacher's will) คือความตั้งใจในสิ่งที่ดีที่ที่สุดพึงยึดถือ
  - 2) วิญญาณครู (Teacher's Spirit) คือ ลักษณะของความเป็นแก่นแท้ในสภาวะของ ความเป็นครู

3) คุณธรรมของจริยธรรมของครู (Teacher's Qualification) คือ คุณสมบัติหรือความสามารถที่มีอยู่ในครู

4) จริยธรรมของครู (Teacher's Function) คือการแสดงออกในสิ่งทีควรประพฤติปฏิบัติอันเป็นหน้าที่ที่ครูควรกระทำ

2. มีใจเหมือนน้ำ หรือเรียกว่ามี “น้ำใจ” โดยยึดคุณสมบัติของน้ำเป็นแบบอย่าง

กรมวิชาการ (2545: 247) กล่าวถึงบทบาทครูในการจัดการเรียนรู้สาระพระพุทธศาสนา ดังนี้

1. ครูมีบทบาทสำคัญในฐานะเป็นผู้ออกแบบการจัดการเรียนรู้ เพื่อเอื้ออำนวยความสะดวกให้ผู้เรียนเป็นผู้แสวงหาความรู้และพัฒนาตนเอง

2. ครูมีบทบาทในการจัดบรรยากาศและสถานการณ์ที่ครูจัดให้ผู้เรียนได้คิดเอง ปฏิบัติเอง และนำไปสู่การสร้างความรู้ด้วยตนเองอย่างพึงพอใจ

3. ครูควรรู้จักผู้เรียนเป็นรายบุคคลหรือรายกลุ่ม ซึ่งจะช่วยให้ครูมีข้อมูลที่สำคัญในการออกแบบการจัดกิจกรรมการเรียนรู้ที่เหมาะสม สนองตอบความต้องการ ความถนัด ความสนใจ และวิธีการหรือลีลาการเรียนรู้ของผู้เรียนแต่ละคน

4. บทบาทในการเป็นแบบอย่างที่ดีในทุกด้าน

สำนึก ปฏิปทานนท์ (2545: 104) กล่าวถึงบทบาทของครูผู้สอนในหลักการสอนศีลธรรมหรือพระพุทธศาสนา ไว้ว่า ผู้สอนต้องมีความระมัดระวังและเป็นแบบอย่างที่ดี เพราะถ้าสอนอย่างหนึ่งและปฏิบัติอีกอย่างหนึ่ง ผู้เรียนจะไม่เลื่อมใสศรัทธาสิ่งที่ครูสอนแต่จะปฏิบัติตามแบบอย่างที่ไม่ถูกต้องของครู

วลัย พานิช (2545: 66) เสนอแนวทางในการจัดการเรียนการสอนวิชาพระพุทธศาสนาในโรงเรียนมัธยมศึกษาที่เกี่ยวกับบทบาทของครูผู้สอนไว้ว่า การพัฒนาให้นักเรียนเกิดการเรียนรู้ที่สมบูรณ์ จะต้องขึ้นอยู่กับการจัดการเรียนการสอน ซึ่งจะต้องมีการวางแผนและดำเนินงาน ทั้งนี้ครูต้องมีบุคลิกลักษณะเป็นต้นแบบที่ดีแก่นักเรียน คือมีคุณธรรม จริยธรรม นำมาผสมผสานกันกับการมีความรู้ เนื้อหาที่ถูกต้องและสอนด้วยวิธีที่เหมาะสม มีการสร้างบรรยากาศที่เอื้อต่อการเรียนการสอนพระพุทธศาสนา เพื่อเป็นการเสริมแรงที่สำคัญต่อการเรียนรู้

จากบทบาทของครูผู้สอนสาระการเรียนรู้พระพุทธศาสนาที่มีต่อการพัฒนาจริยธรรมที่กล่าวข้างต้น สรุปได้ว่า ครูผู้สอนสาระการเรียนรู้พระพุทธศาสนาเป็นบุคคลที่บทบาทสำคัญอย่าง

ยิ่งในการพัฒนาจริยธรรม โดยตัวครูจะต้องมีความพร้อมในด้านทฤษฎีและปฏิบัติ ทั้งในเรื่องเนื้อหา และการจัดการเรียนการสอน เพื่อให้สามารถนำความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้อง และเทคนิควิธีที่น่าสนใจ มาใช้ในการจัดการเรียนรู้ให้มีประสิทธิภาพ นอกจากนี้ครูพระพุทธศาสนาจะต้องเป็นแบบอย่างที่ดีในการปฏิบัติตนให้เป็นผู้มีจริยธรรม เพื่อให้นักเรียนเห็นแบบอย่างที่ดีที่ถูกต้อง เกิดความเลื่อมใสศรัทธา และนำไปสู่การปฏิบัติตามจริยธรรมนั้น

6. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

6.1 งานวิจัยภายในประเทศ

อรุณศรี เหลืองไทยงาม (2533: บทคัดย่อ) ได้วิจัยเรื่อง การส่งเสริมจริยศึกษาในโรงเรียน ประถมศึกษาสังกัดสำนักงานการประถมศึกษาจังหวัดนนทบุรี ผลการวิจัยพบว่า ด้านการกำหนดนโยบาย มีการส่งเสริมการปฏิบัติระดับมาก เรียงตามลำดับได้แก่ การให้ครูเวรประจำกล่าวอบรม ความประพฤติก่อนเข้าเรียน การให้ครูกวาดชั้นนักเรียนทั้งด้านความรู้ ความประพฤติ และการให้ครูประพฤติเป็นแบบอย่างที่ดีแก่นักเรียน ด้านการจัดสภาพแวดล้อม เรียงลำดับจากมากไปน้อยได้แก่ การจัดนิทรรศการแสดงความสำคัญในวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา การจัดให้มีพระพุทธรูป ภาพพุทธประวัติไว้ในห้องเรียนและการให้ครูประจำชั้นทุกชั้นสนับสนุนนักเรียนที่มีความประพฤติให้เป็นหัวหน้าเป็นผู้นำ ด้านการนิเทศการเรียนการสอน มีการปฏิบัติมาก เรียงตามลำดับจากมากไปน้อย ได้แก่ การเสนอแนะให้ครูอบรมความประพฤตินักเรียนพร้อมไปกับการสอน การเสนอแนะให้ครูเอาใจใส่สังเกตนักเรียนทั้งการแต่งกาย คำพูด มารยาท ทุกครั้งที่เข้าสอน และเน้นให้ครูยกย่องชมเชยนักเรียนทันทีที่เห็นว่านักเรียนประพฤติดี ด้านการจัดกิจกรรมนักเรียน มีการปฏิบัติมาก เรียงตามลำดับจากมากไปน้อยได้แก่ การส่งเสริมโครงการยกย่องนักเรียนที่มีความประพฤติดี การเชิญผู้ปกครองเข้าร่วมกิจกรรมวันแม่เพื่อส่งเสริมการแสดงความรักของครอบครัว และการจัดประกวดคำขวัญ บทกลอน เรียงความที่เกี่ยวกับวันสำคัญ

กนกพรธม บุญธรรม (2540: บทคัดย่อ) วิจัยเรื่อง พฤติกรรมของครูในการปลูกฝังจริยธรรมให้แก่ นักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 5 โรงเรียนประถมศึกษา สังกัดสำนักงานการประถมศึกษากรุงเทพมหานคร โดยศึกษาจริยธรรมในด้านการใฝ่รู้ ด้านความอดทน ด้านความซื่อสัตย์ ด้านความมีระเบียบวินัย และด้านความสามัคคี ผลการวิจัยพบว่า ด้านความอดทน ด้านความมีระเบียบวินัย และด้านความสามัคคี ครูส่วนใหญ่ปฏิบัติโดยการแสดงตนเป็นแบบอย่างมากที่สุด ด้านความใฝ่รู้ครูส่วนใหญ่ปฏิบัติโดยการติดตามการปฏิบัติตนของนักเรียนมากที่สุด ส่วน

ด้านความซื่อสัตย์นั้น จากการสังเกตการสอน ครูส่วนใหญ่ปฏิบัติโดยการติดตามการปฏิบัติตนของนักเรียนมากที่สุด แต่จากการสัมภาษณ์ ครูส่วนใหญ่ปฏิบัติโดยการแสดงตนเป็นแบบอย่างมากที่สุด และในการปลูกฝังจริยธรรมให้แก่ นักเรียนทุกด้าน ครูส่วนใหญ่ปฏิบัติโดยการเสริมแรงน้อยที่สุด และในภาพรวมครูส่วนใหญ่ปลูกฝังจริยธรรมด้านความมีระเบียบวินัยมากที่สุด จากการสังเกตการสอนพบว่า ครูส่วนใหญ่ปลูกฝังจริยธรรมด้านความซื่อสัตย์น้อยที่สุด แต่จากการสัมภาษณ์ พบว่า ครูส่วนใหญ่ปลูกฝังจริยธรรมด้านความใฝ่รู้น้อยที่สุด

พรรณตฤณ เพชรวิวรรธน์ (2545: บทคัดย่อ) วิจัยเรื่อง การศึกษาการปลูกฝังคุณธรรมให้แก่ นักเรียนประถมศึกษาในกรุงเทพมหานคร ผลการวิจัยพบว่า ด้านการบริหาร ทุกโรงเรียนมีแผนการดำเนินงานเพื่อปลูกฝังและส่งเสริมคุณธรรมแก่นักเรียน และมีการคัดเลือกครูที่จะสอนวิชาจริยศึกษาและครูประจำชั้นห้องที่มีเด็กที่มีปัญหาพฤติกรรม ผู้บริหารส่วนใหญ่ส่งเสริมและสนับสนุนการปฏิบัติงานโดยการให้คำปรึกษา แนะนำ และยกย่องชมเชย โรงเรียนส่วนใหญ่มีแผนงานการนิเทศการสอน มีการประเมินผลการดำเนินงานครบทุกงาน ปัญหาที่พบคือ โรงเรียนไม่สามารถดำเนินการตามนโยบายได้ทั้งหมด เนื่องจากขาดความร่วมมือจากบุคลากร ขาดความกระตือรือร้นในการปฏิบัติงาน ขาดงบประมาณที่จะสนับสนุนการจัดกิจกรรมต่าง ๆ ผู้บริหารไม่มีเวลาที่จะนิเทศตามกำหนดได้ ด้านการจัดกิจกรรม ครูส่วนใหญ่จัดกิจกรรมการเรียนการสอนโดยยึดหลักให้นักเรียนได้ลงมือปฏิบัติจริง และยึดนักเรียนเป็นศูนย์กลาง ครูมีความเห็นว่า การสอนแบบบทบาทสมมติเป็นวิธีการปลูกฝังคุณธรรมได้ดีที่สุด สื่อที่นักเรียนให้ความสนใจมากที่สุดคือสื่อประเภทของจริง การเสริมแรงแก่นักเรียนที่ได้ผลดีที่สุดคือการให้คำชมเชย ส่วนกิจกรรมเสริมหลักสูตรที่ปลูกฝังคุณธรรมแก่นักเรียนได้ผลดีที่สุด คือ กิจกรรมการเข้าค่ายปฏิบัติธรรม โรงเรียนส่วนใหญ่มีการวัดและประเมินผลด้านคุณธรรมของนักเรียน โดยใช้แบบสังเกตพฤติกรรมของนักเรียน ปัญหาที่พบคือ ครูไม่สามารถจัดเตรียมสื่อการเรียนการสอนได้ครบทุกกิจกรรม และไม่สามารถวัดและประเมินผลทางด้านคุณธรรมได้ครบทุกด้าน เนื่องจากมีนักเรียนมากเกินไป ด้านการประพาดิตัวเป็นแบบอย่างที่ดี ครูส่วนใหญ่มีการประพาดิปฏิบัติตัวเป็นแบบอย่างที่ดีแก่ศิษย์ มีความเมตตากรุณา เอาใจใส่ต่อนักเรียนเป็นอย่างดี แต่ยังมีครูส่วนหนึ่งไม่ได้ประพาดิตัวเป็นแบบอย่างที่ดีแก่นักเรียน เช่น การทำโทษเกินกว่าเหตุและขาดเหตุผล การใช้คำพูดที่ไม่สมควร รวมถึงมีความประพาดิที่ไม่เหมาะสม สำหรับความคิดเห็นของนักเรียนที่มีต่อการปลูกฝังคุณธรรม นักเรียนส่วนใหญ่มีความเห็นว่า ได้รับการปลูกฝังคุณธรรมจากโรงเรียนในระดับมากโดยวิธีการที่ครูส่วนใหญ่ใช้ในการปลูกฝัง คือ การอบรม สั่งสอนด้วยคำพูด และการปลูกฝังคุณธรรมควรกระทำโดยการประพาดิตนเป็นแบบอย่างที่ดี คุณธรรมที่นักเรียนได้รับการปลูกฝังมากที่สุด คือ ด้านความมีระเบียบวินัย และด้านที่น้อยที่สุด คือ ความเป็นผู้มีวัฒนธรรมและปฏิบัติตามขนบธรรมเนียม

ประเพณี นักเรียนส่วนใหญ่มีความพึงพอใจกับการปลูกฝังคุณธรรมของโรงเรียนอยู่ในระดับมากที่สุด แต่ต้องการให้โรงเรียนกวาดขันเกี่ยวกับคุณธรรมต่าง ๆ ให้มากขึ้น

พระมหาลิขสิทธิ์ นิตสารโ แห่งมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยนครพนม (อ้างถึงในปีชงข้าวน้อย, 2547: 20-23) ศึกษาเรื่องพฤติกรรมการสอนจริยศึกษาระดับมัธยมศึกษา ผลการวิจัยพบว่า การจัดการเรียนการสอนจริยศึกษาสำหรับระดับชั้นมัธยมศึกษาตอนต้น ควรเน้นด้านเจตคติมากที่สุด ส่วนความรู้และการปฏิบัตินั้นลดหลั่นลงมาตามลำดับ เพราะวัยนี้สามารถยอมรับอุดมคติด้านจริยธรรมได้เป็นอย่างดี และมีความต้องการพัฒนาเกี่ยวกับจริยธรรมเพิ่มมากขึ้น มีแนวคิดที่ดีและมีระดับวุฒิภาวะมากขึ้น ส่วนในด้านการจัดกิจกรรมการเรียนการสอน ครูควรเน้นเรื่องคุณธรรมและจริยธรรมในลักษณะบวกมากกว่าลักษณะลบ การยกตัวอย่างประกอบการสอนควรเลือกบุคคลที่มีความประพฤติดีให้นักเรียนได้เห็นเป็นแบบอย่าง และควรเป็นกิจกรรมที่นักเรียนสามารถนำไปใช้ในชีวิตจริงได้ จะช่วยให้นักเรียนเกิดการเรียนรู้ดียิ่งขึ้น และควรให้นักเรียนรู้จักสรุปแนวความคิดรวบยอดของเนื้อหาหัวข้อจริยธรรม ครูผู้สอนสามารถที่จะออกแบบวิธีการหรือกิจกรรมการสอนได้หลากหลาย ตัวอย่างวิธีสอนหรือกิจกรรมจริยศึกษาที่นิยมคือ การบรรยายหรือปาฐกถา การอภิปราย การแก้ปัญหา การแบ่งกลุ่มทำกิจกรรม การแสดงบทบาทสมมติ การสืบสวนสอบสวน การโต้วาที นอกจากนี้ยังมีวิธีสอนหรือกิจกรรมอื่น ๆ อีกมาก อาทิ การจัดนิทรรศการ การทำสมุดภาพ และการเล่านิทาน เป็นต้น ในการจัดหรือพัฒนาจริยศึกษาในโรงเรียนให้ได้ผล ครูอาจารย์ทุกคนควรวางตัวเป็นแบบอย่างที่ดีแก่นักเรียน ประพฤติปฏิบัติเช่นเดียวกับที่สอนนักเรียน โดยเฉพาะครูอาจารย์ผู้รับผิดชอบสอนจริยศึกษาหรือครูฝ่ายแนะแนว ควรมีบุคลิกภาพและคุณสมบัติดังนี้ มีความศรัทธาในความเป็นครูอย่างแท้จริง มีวินัยรรยาและมารยาทตามระเบียบที่คิงามของครู มีความรู้ในเรื่องวิชาการศึกษา จิตวิทยา การศึกษา พัฒนาการและการเรียนรู้ของบุคคล จิตวิทยาการแนะแนว มีความรักและพอใจในการสอนจริยศึกษา มีความรู้ความเข้าใจในหลักธรรมและเนื้อหาวิชาที่ตนเองรับผิดชอบเป็นอย่างดี มีบุคลิกภาพและความประพฤติเหมาะสมสอดคล้อง ไม่ขัดกับหลักธรรมหรือเนื้อหาวิชาที่จัดสอน ยิ้มแย้มแจ่มใส อธิษาศัยดี เป็นกันเองกับนักเรียน และมีอารมณ์เยือกเย็น ยินดีช่วยเหลือและให้คำปรึกษาแก่นักเรียนที่มาติดต่อขอคำแนะนำต่าง ๆ มีศิลปะและทักษะในการฟัง มีความอดทน และยินดีรับฟังความทุกข์หรือปัญหาต่าง ๆ ของนักเรียน และมีบุคลิกภาพดี กระฉับกระเฉงว่องไว และมองโลกในแง่สร้างสรรค์

อัญชติ พุกการคำ (2547: บทคัดย่อ) ศึกษาเรื่องการศึกษาเรื่องรูปแบบและวิธีการพัฒนาคุณธรรมและจริยธรรมนักเรียนของ โรงเรียนระดับมัธยมศึกษา สังกัดสำนักงานคณะกรรมการ

การศึกษาขั้นพื้นฐาน ในกรุงเทพมหานคร ผลการวิจัยพบว่า การพัฒนาคุณธรรมและจริยธรรมที่ผ่านมาประสบความสำเร็จประมาณร้อยละ 70 ถึง 80 มีการแต่งตั้งคณะทำงาน ใช้งบประมาณจากเงินบำรุงการศึกษา ข้อคุณธรรมที่สำคัญ โรงเรียนมุ่งเน้นมากที่สุด คือ ความซื่อสัตย์ ความรู้จักรับผิดชอบ ความรู้จักรับผิดชอบ ความตรงต่อเวลา ความกตัญญู ความขยัน ความมีเหตุผล ความสำนึกหน้าที่ ความเสียสละ ความอดทน และความประหยัด รูปแบบและวิธีการเสริมสร้างพัฒนาคุณธรรมและจริยธรรมของโรงเรียน พัฒนาในช่วงเช้าก่อนเข้าเรียน โดยใช้วิธีการทำกิจกรรมเพื่อส่งเสริมในโอกาสวันสำคัญ การฝึกอบรม การฝึกปฏิบัติจริง การนำนักเรียนเข้าวัดฟังธรรม และใช้กิจกรรมกลุ่ม มีการประเมินผลโดยใช้การสังเกตขณะดำเนินการพัฒนามากที่สุด ปัญหาและอุปสรรคในการพัฒนาได้แก่ สภาพปัญหาครอบครัวของเด็ก ผู้บริหารไม่เห็นความสำคัญ ขาดการส่งเสริมและสนับสนุนอย่างต่อเนื่อง ขาดการประสานงานที่ดีระหว่างบุคลากรในโรงเรียน ขาดความร่วมมือร่วมใจ ขาดงบประมาณในการดำเนินการ รวมทั้งครู อาจารย์ขาดความจริงจัง จริงใจที่จะส่งเสริมร่วมมือพัฒนา บางครั้งละเลยที่จะสร้างเสริมคุณธรรม สำหรับปัญหาที่เกิดจากนักเรียน คือ นักเรียนไม่เห็นคุณค่าของคุณธรรม ไม่เอาใจใส่ รวมทั้งสื่อต่างๆ ไม่นำเสนอหรือสอนให้เป็นคนมีคุณธรรมเท่าที่ควร นอกจากนั้นปัญหายังเกิดจากสภาพสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปเนื่องจากเทคโนโลยีเกิดสื่อช่วยต่างๆ แนวทางการแก้ไข คือ ควรเริ่มปลูกฝังจริยธรรมตั้งแต่เข้าวัยเริ่มจากครอบครัว สามารถเป็นตัวอย่างที่ดี โรงเรียนควรมีการพัฒนาอย่างต่อเนื่อง ครูควรมีจิตสำนึกและวิญญูณแห่งความเป็นครู สอดแทรกแนวคิดในการเรียนการสอน ให้นักเรียนเห็นคุณค่าของคุณธรรม จริยธรรม ควรมีการยกย่องผู้ทำความดี มีกิจกรรมที่ส่งเสริมผู้ทำความดี ควรเข้าร่วม โครงการ โรงเรียนวิถีพุทธ หรือนำแนวทางมาใช้และรัฐควรให้ความสำคัญการพัฒนาคุณธรรมอย่างจริงจัง รวมทั้งให้การสนับสนุนงบประมาณ ควรมีการประสานความร่วมมือ ระหว่างบ้าน วัด โรงเรียนและชุมชน ตลอดจนต้องอาศัยความร่วมมือจากทุกฝ่าย

สรุปได้ว่า งานวิจัยภายในประเทศเกี่ยวกับการจัดการเรียนการสอนเพื่อพัฒนาจริยธรรมเป็นงานวิจัยเชิงสำรวจ ซึ่งพบว่า ครูต้องให้ความสำคัญกับการจัดการเรียนการสอนเพื่อพัฒนาจริยธรรมทั้งระบบ เริ่มตั้งแต่ตัวครูต้องเป็นแบบอย่างที่ดี โดยครูต้องคัดเลือกเนื้อหาที่ตรงกับหลักจริยธรรมและเชื่อมโยงไปใช้ในชีวิตประจำวันได้ การจัดการเรียนการสอนมีการจัดบรรยากาศให้มีความเหมาะสม มีการเสริมแรง เลือกกิจกรรมและเทคนิควิธีที่น่าสนใจและหลากหลาย มีความต่อเนื่องทั้งกิจกรรมภายในห้องเรียนและกิจกรรมนอกหลักสูตร ไม่ใช่แต่เพียงการบรรยาย เลือกใช้สื่อการเรียนการสอนให้เหมาะสม น่าสนใจ และใช้ทรัพยากรภายในท้องถิ่น การประเมินผลต้องคำนึงถึงความรู้ไปใช้ปฏิบัติจริงโดยใช้วิธีการและเครื่องมือที่หลากหลาย

6.2 งานวิจัยต่างประเทศ

โรแลนด์ แอนโทนี่ แรมเบิร์ต (Roland Anthony Lambert, 1980) ศึกษาเรื่อง Effect of Moral Education Strategies on increased subject matter content of Secondary School Studies Student เป็นการศึกษาการเรียนรู้โดยใช้วิธีสอนบนพื้นฐานของทฤษฎีการพัฒนาจริยธรรมของโคลเบิร์ต สิ่งสำคัญในการศึกษาครั้งนี้ คือ การแสดงเหตุผลทางจริยธรรมที่สูงขึ้นของนักเรียนต่อสถานการณ์ขัดแย้งทางจริยธรรมที่จัดขึ้น โดยให้มีการอภิปรายร่วมกับเพื่อนในชั้นเรียน ประชากรที่ใช้ในการวิจัย เป็นนักเรียนที่เรียนวิชาสังคมศึกษาอยู่ในระดับเกรด 11 จำนวน 182 คน มาจากโรงเรียนแถบชานเมืองนอกเขตโคลัมเบียจำนวน 2 โรงเรียน แบ่งเป็นกลุ่มทดลอง 4 ห้อง มีจำนวนทั้งหมด 86 คน เป็นนักเรียนชาย 34 คน นักเรียนหญิง 52 คน และกลุ่มควบคุม 4 ห้อง มีจำนวนทั้งหมด 96 คน เป็นนักเรียนชาย 54 คน นักเรียนหญิง 42 คน โดยศึกษา 5 ตัวแปร คือ การให้เหตุผลทางจริยธรรม ความรู้ในวิชาสังคมศึกษาและทักษะในการเรียน เจตคติของนักเรียนต่อนโยบายที่ครูสอน และอัตมโนทัศน์ กลุ่มตัวอย่างทั้งหมดต้องทำแบบทดสอบก่อนและหลังการทดลอง แบบทดสอบที่ใช้คือแบบทดสอบประวัติศาสตร์สมัยใหม่ของประเทศสหรัฐอเมริกาเพื่อวัดความรู้ในด้านเนื้อหา แบบวัดเจตคติ แบบวัดทักษะของไอโอวา และแบบวัดความสามารถในการให้เหตุผลทางจริยธรรม กลุ่มทดลองจะถูกสอนโดยจัดสถานการณ์ทางจริยธรรมแบบเปิด 6 สถานการณ์ ตามทฤษฎีการพัฒนาจริยธรรมของโคลเบิร์ต ให้มีการอภิปรายเพื่อแสดงเหตุผลทางจริยธรรมตามสภาพแวดล้อมที่จัดขึ้นในวิชาสังคมศึกษา ในระยะเวลา 14 สัปดาห์ ส่วนกลุ่มควบคุมสอนเนื้อหาเหมือนกับกลุ่มทดลองแต่ไม่มีการจัดสถานการณ์ทางจริยธรรม ผลการทดลอง สรุปได้ว่า มีการเปลี่ยนแปลงที่เห็นชัดเจนระหว่างกลุ่มทดลองที่ให้มีการอภิปรายเหตุผลทางจริยธรรมเมื่อเปรียบเทียบกับกลุ่มควบคุม โดยกลุ่มทดลองมีการพัฒนาของการให้เหตุผลทางจริยธรรม และในเรื่องความรู้ ทักษะ เจตคติ และอัตมโนทัศน์ กลุ่มทดลองทำคะแนนได้สูงกว่ากลุ่มควบคุมทั้งหมด ผลการวิจัยแสดงให้เห็นว่า ควรนำสถานการณ์ความขัดแย้งทางจริยธรรมมาใช้ในห้องเรียน เนื่องจากสถานการณ์เหล่านี้จะสามารถพัฒนาจริยธรรม ความรู้ เจตคติ และอัตมโนทัศน์ การวิจัยนี้เป็นครั้งแรกที่วัดผลของการเรียนรู้ โดยศึกษาเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับการให้เหตุผลทางจริยธรรมที่มีผลต่อผลสัมฤทธิ์ของนักเรียนและเจตคติต่อวิชา

โฮเวิร์ด เอ็ดเวิร์ด ฮอบบส์ (Howard Edward Hobbs, 1981) ศึกษาเรื่อง The Moral Domain : Perceptions of California Public High School Officials Regarding The Ethics เป็นการศึกษาถึงการพัฒนาจริยธรรมในหลักสูตรของโรงเรียนมัธยมศึกษาในรัฐแคลิฟอร์เนีย โดยระบุเงื่อนไขในการศึกษาที่ทางโรงเรียนได้ระบุไว้ในกฎ ข้อบังคับ และข้อเสนอแนะ เครื่องมือที่ใช้เป็น

แบบสอบถามโดยส่งให้กับกลุ่มตัวอย่าง คือ ครูใหญ่ของโรงเรียนมัธยมศึกษาในรัฐแคลิฟอร์เนีย และหัวหน้าหมวดสังคมศึกษาใน 250 โรงเรียน โดยวัดจากพฤติกรรมด้านจริยธรรม ผลการวิจัยพบว่า จริยธรรมเป็นเรื่องที่น่าสนใจและเกี่ยวข้องกับครูสังคมศึกษา นักวิจัย และคณะกรรมการบริหารโรงเรียน ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญในการบรรจุเรื่องจริยธรรมในหลักสูตรระดับการศึกษาขั้นพื้นฐานของโรงเรียน และพบว่า เกือบ 50 % ของโรงเรียนไม่มีเรื่องจริยธรรมในหลักสูตร เกือบ 80% ที่ทางโรงเรียนไม่มีสื่อการเรียนการสอนและหนังสือเกี่ยวกับจริยธรรมเพื่อช่วยเหลือครูผู้สอน และมากกว่า 80 % ของโรงเรียนที่ชี้ให้เห็นว่า ทางมหาวิทยาลัยไม่ได้ให้ความสนใจในเรื่องนี้ สรุปได้ว่า คณะกรรมการโรงเรียน 50% เพิกเฉยต่อการศึกษารื่องจริยธรรม ซึ่งเป็นปัญหาที่สำคัญและพบเป็นประจำในโรงเรียนของรัฐแคลิฟอร์เนีย ข้อเสนอแนะ คือ ครูผู้สอนในรัฐแคลิฟอร์เนีย ต้องมีการเตรียมการสอนในเรื่องจริยธรรม ทางมหาวิทยาลัยควรเปิดโอกาสโดยการจัดโปรแกรมการศึกษาเรื่องจริยธรรมอย่างต่อเนื่อง และสามารถนำไปใช้ได้จริงในหลักสูตรของโรงเรียนในรัฐแคลิฟอร์เนีย มีการกระตุ้นให้คณะกรรมการของรัฐ คณะกรรมการท้องถิ่นและครูระดับมหาวิทยาลัยจัดให้มีโปรแกรมอบรมโดยทำเป็นหัวข้อการเรียนรู้ที่สามารถนำไปปฏิบัติได้

แมรี ซีเซียร์เรีย แพททอน (Marry Cccelia Pattom, 1991) ศึกษาเรื่อง Perceptions of Secondary Social Studies Teachers as Moral educators Regarding Moral Issues in The Curriculum เป็นการศึกษาเกี่ยวกับจริยศึกษาที่ปรากฏในหลักสูตรของวิชาสังคมศึกษา ในโรงเรียนมัธยมศึกษาที่เป็นโรงเรียนเอกชน โดยส่งแบบสอบถามให้กับครูสังคมศึกษาจำนวน 74 คน ในโรงเรียน 15 โรงเรียน มีแบบสอบถามที่สมบูรณ์จำนวน 54 ชุด แยกใน อยู่บนคำถามหลัก 2 คำถามคือ (1) มีการบรรจุเรื่องจริยศึกษาลงในหลักสูตรของวิชาสังคมศึกษาหรือไม่ (2) ครูสังคมศึกษามีความรู้ในเรื่องจริยศึกษาหรือไม่ การศึกษาผลการวิจัยพบว่า ในหลักสูตรวิชาสังคมศึกษาของโรงเรียนคาทอลิกและโรงเรียนเอกชนอื่นๆ มีความชัดเจนในเรื่อง จริยศึกษา และครู 98% มีความรู้ในเรื่องจริยศึกษา และมีการนำเนื้อหาของจริยศึกษามาใช้ในห้องเรียน

สรุปได้ว่า งานวิจัยต่างประเทศเกี่ยวกับการจัดการเรียนการสอนเพื่อพัฒนาจริยธรรม เป็นงานวิจัยที่ทำการศึกษาในวิชาสังคมศึกษาโดยเฉพาะ ซึ่งมีทั้งงานวิจัยเชิงทดลองและสำรวจ โดยพบว่า ครูสังคมศึกษาต้องให้ความสำคัญกับการพัฒนาจริยธรรม มีการเตรียมการสอนในเรื่องเนื้อหาที่สามารถนำไปปฏิบัติได้จริง และสามารถนำทฤษฎีการพัฒนาจริยธรรมของโคลเบิร์ตมาใช้ในการจัดกิจกรรมเพื่อพัฒนาเหตุผลทางจริยธรรมของผู้เรียน รวมทั้งควรมีการจัดอบรมในด้านการจัดการเรียนการสอนเพื่อพัฒนาจริยธรรมให้กับครูสังคมศึกษาอย่างต่อเนื่อง